

प. ग्रं. सं. वाचनालय, टाणे

विषय कथा

द. क्र. १८५८

म. ग्रं. सं. टाणे

विषय ले - वि. स. श्वाडकार संन
जादवरा पुस्तकाचे नाव - कालिका
दुमिक पु.

१४८

१४८

कां

५१० १.०९/७८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाला दिल्ली तारखपयत
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी मराठी ग्रंथ

11 SEP 1971

Handwritten marks and scribbles

22 SEP 1971

1 AUG 1972

20/9/79

28 OCT

25 SEP 1972
20 SEP 1972

25 NOV 1971

19 SEP 1972

6 JAN 1972

26 MAR 1972

31 MAY 1972

30 JUN

22 AUG 1972

मराठी ग्रंथ

पुस्तकालय

मुंबई

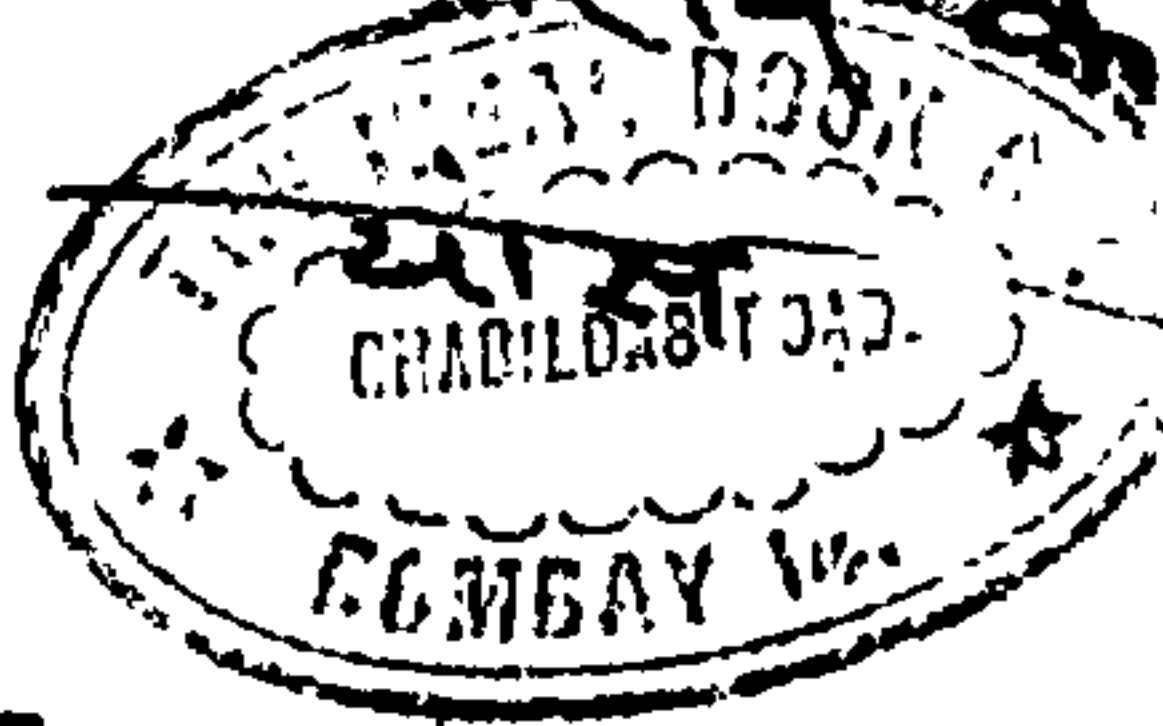
दि. १०/११/५५

क २

श्री. विनायकराव कर्नाटकी

यांस

श्री विनायकराव कर्नाटकी

न. प्र. सं. ठाणे, पात्रनालय शाखा.
 दा. नं. १८५८ नो. दि
 दि. १०/११/५५

वि. स. खांडेकर

कुल्ले आणि दगड | सायंकाल
घरटयावाहेर | अविनाश
पहिले प्रेम | मंदाकिनी
जळलेला मोहर | सहा भाषणे
कॉचवध | कलिका

ग. त्र्यं. माडखोलकर

माझी नभोवाणी | अवशेष
नवे संसार (जप्त) | नागकन्या

ना. धों. ताम्हनकर

गत्या भा. १ ला | निवाडे भा. १ ला

तात्या भा. २ रा

साने गुरुजी

पुनर्जन्म | आस्तिक

चिं. वि. जोशी

आणखी चिमणराव

नवे भारूड | स्टेशनमास्तर

दत्तु बांदेकर

ल्याहरी | नवी आघाडी

द. र. कवठेकर

अपुरा डाय | रेशमांच्या गांठी

नवे जग ?-पु. य. देशपांडे

रायचरित्र-भाई वेके

काव्यज्योति-प. ले. वि. स. खांडेकर

पारंब्या-आनंदीबाई जयवंत

ट्यासळलेले बुरुज-लक्ष्मण० सरदेसाई

व्यक्तिचित्रे-प्रो. वि. ह. कुलकर्णी

स्मृति-लहरी-वा. म. जोशी

फसगत-ना. ह. आपटे

साखरपुडा-प्र. के. अत्रे

मीनाक्षीचे जीवन-कृष्णाबाई मोटे

चलतीं नाणीं-र. गो. सरदेसाई

आमची प्रकाशने

पुढाल प्रकाशन

वि. स. खांडेकर

अश्रु | वर्षाकाल
बुद्ध आणि हिटलर | छाया भाग १-
चल ये राणी | चार भिंती
विसावे शतक | वालुका
तिसरी भूक | कालचीं स्वप्ने
मंजिन्या

ग. त्र्यं. माडखोलकर

चंदनवाडी

तीन दिवस

व्यक्तिरेखा

ऋणभार

माझे आवडते कवी

चक्रवर्ती उदयन

उर्वशी

कृष्णाबाई मोटे

मवाली | कलाक्षेत्रांत

चिं. वि. जोशी

गुंड्या भाऊ

अनंत काणेकर

उघड्या खिडक्या

काळे आणि पांढरे

धुक्यांतून लाल तान्याकडे

निवाडे भा. २ रा-ना. धों. ताम्हनकर

हितपत्रे-ना. म. पटवर्धन

आपुलकीची झळ-द. र. कवठेकर

बेबीची बहीण-वि. वि. बोकील

स्मरण यात्रा-काकासाहेब काळेकर

सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध-

रा. श्री. जोग

०१२११३० कां. १९९९

दिग्दर्शन

रॉबिन्सन क्रूसोप्रमाणें एखाद्या ओसाड बेटावर वर्षानुवर्षे आयुष्य काढण्याची पाळी आली तर तुम्ही बरोबर कोणती दहा पुस्तके न्याल ?

एका प्रसिद्ध लघुनिबंधकारानें गंमतीने हा प्रश्न विचारला आहे. त्याच निबंध वाचतांना मला वाटलें होतें, दहा अंक मोजायच्या आंत आपण आपल्या दहा आवडत्या पुस्तकांचीं नांवें सांगूं !

तशी यादी करायला मी बसलों मात्र ! हें काम फार बिकट आहे अं माझी खात्री झाली !

आपल्या ओळखीचे मित्र पुष्कळ असतात. शिलोप्याच्या गप्पा शोडायत किंवा चहा पिण्यांतला आणि चित्रपट पहाण्यांतला आनंद द्विगुणित करायत त्या सर्वांचा फार उपयोग होतो. पण संकटकाळीं आपलें दुःख जाणून घेऊ तें विभागून घेण्याकरितां धांवून येणारा सुद्धा त्यांत क्वचित्च असतो ! आतां तोहि एखादाच ! पुस्तकांचेही तसेच आहे.

प्रवास कंटाळवाणा होऊं नये म्हणून कांहीं पुस्तके आपण वाचतो, कां पुस्तके प्रथितयश लेखकांचीं म्हणून आपल्याला वाचावीच लागता (जगाच्या दृष्टीने आपण मागासलेले ठरूं ही भीति माणसाला किती निष्काभेवडावीत असते !) कित्येक पुस्तकांची व आपली रविवार हा सुट्टीच दिवस असल्यामुळे दोस्ती होते, तर कित्येक पुस्तके अश्लीलमार्तेडांनीं त्यांन दिलेल्या अवास्तव प्रसिद्धीमुळेच आपल्या डोळ्यांपुढें उभीं राहतात. अगदं ऋगणेशचतुर्थी दिवशीं चंद्र दिसावा तशीं ! या सर्व प्रकारच्या गर्दीतू

आपलीं अत्यंत आवडतीं अशीं दहा पुस्तकें निवडून काढणें हें काम वाळवंटांत इतस्ततः विखुरलेले दहा सोन्याचे कण वेंचून काढण्याइतकेंच कठिण नाहीं का ?

आणि अवधीं दहाच पुस्तकें निवडायचीं असल्यामुळें पक्की यादी करायच्या वेळीं मनाचा जो गोंधळ होतो तो विचारुंच नका ! बिनवासाचीं फुलें सहज बाजूला करतां येतात. पण गुलाबाचीं फुलें आणि सोनचाफ्याचीं फुलें यांच्या-मध्ये निवड करायची पाळी आली म्हणजे झटपट निकाल कसा द्यायचा नि काय द्यायचा ? जगांत वाईट हाच कांहीं चांगल्याचा शत्रू नाहीं. उत्तम हा सुद्धां त्याचा वैरीच ठरतो !

लहानपणापासून नाटकांची आवड असल्यामुळें त्या ओसाड बेटावर नेण्याकरतां म्हणून देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर आणि गडकरी यांचीं नाटकें मी पुनः पुन्हा उचललीं तरी शेवटीं एका इब्सेनखेरीज दुसरा कुठलाही पाटककार मला त्या विचित्र एकांतांत सोबत करूं शकणार नाहीं हें मला मान्य करावेंच लागलें.

या दहा पुस्तकांच्या यादींत कुठली कादंबरी समाविष्ट करावी हें कोडें तर मला कधींच सुटलें नाहीं. हरिभाऊ आपटे, शरच्चंद्र, हार्डी, टर्जिनिव्ह, प्लान इवार्ड हे सारेच माझे आवडते कादंबरीकार आहेत !

आणि बरोबर काव्यसंग्रह कुठला बरें न्यायचा ?

या प्रश्नाचें उत्तर निश्चित करतांना तर माझे डोकेंच पिकून गेलें ! छेः ! वाङ्मयांतल्या प्रत्येक विभागांतलें एकेक आवडतें पुस्तक निवडण्यापेक्षां एखाद्या राजकन्येचें स्वयंवर पार पाडणेंसुद्धां सोपें असेल !

मात्र त्या दहा पुस्तकांच्या यादींतलीं दोन नांवें निश्चित करतांना माझे मन मुळींच गोंधळलें नाहीं. तीं दोन पुस्तकें म्हणजे रामायण आणि इसाप-नीति. रामायण हें माझ्या दृष्टीनें नुसतें महाकाव्य नाहीं. तो जीवनाला मार्गदर्शक होणारा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे. दुःखाशीं हंसतमुखानें कशी झुंज घ्यावी हें ज्याला शिकायचें असेल त्याचें रामायणावांचून चालायचें नाहीं.

माझी रामायणाची निवड सध्यांच्या काळीं अनेकांना आवडण्यासारखी नाहीं ! पण तिला कुणी फारशीं नांवेही ठेवणार नाहीं. मात्र मी माझ्या जीवाभावाच्या दहा पुस्तकांत इसापनीति घातलेली पाहून त्याच लोकांना हंसूं कोसळेल ! फुटबॉल खेळणारानें गोऱ्या खेळायला लागावें तसें कांहीं

तरी वाटेल त्यांना ! कांहीं मंडळी मिस्किलपणानें मनांत म्हणतील—स्वारीच बुद्धि आठदहा वर्षांच्या मुलाइतकीच वाढलेली दिसते !

कुणी कांहीं म्हणो, जगांतला पहिला चतुरस्र रूपककथाकार या दृष्टीनें इसापच्या बुद्धिमत्तेविषयीं मला आज पंचेचाळिशींतही अतिशय आदर वाटतो. 'तेजस्वी तारा पृथ्वीपासून कितीही दूर असला तरी त्याचा प्रकाश आपल्यापर्यंत येऊन पोचतोच कीं ! इसापचेंही तसेंच झालें आहे. अडीच हजार वर्षे होऊन गेलीं. पण त्याचा कुशल कथाविलास आजच्या सुधारलेल्या जगांतल्या माणसालाही मोहिनी घालण्याइतका रमणीय आहे. इसापची कल्पकता कवीची होती, त्याचें निरीक्षण विनोदपंडिताचें होतें आणि त्याची बुद्धि संसारी तत्त्वज्ञाची होती.

जगाला उघड उघड सांगितलेलें कटुसत्य सहसा आवडत नाहीं नि बहुधा तें परिणामकारक होत नाहीं हें ओळखूनच त्यानें रूपककथेचा आश्रय केला आणि आपल्या प्रतिभेनें तिला विविध रीतींनीं नटवून सजवून जगापुढें मांडली.

कल्पनेची चमत्कृति हा रूपककथेचा एक प्रमुख आणि प्रभावी गुण आहे। इसापच्या अनेक लोकप्रिय गोष्टींत पशुपक्ष्यांचीं रूपके असल्यामुळे आणि त्या कथांतून सूचित केलेल्या सत्यांचा इसापनंतरच्या वाङ्मयांतून अनेक रम्य प्रकारांनीं आविष्कार झाल्यामुळे त्याच्या कल्पकतेची आजच्या वाचकांला असावी तशी ओळख नाहीं. बटन दावून विजेचे दिवे लावणाऱ्या माणसांपैकीं कितीकांना एडिसनच्या कष्टाळु तपश्चर्येची आणि अलौकिक प्रतिभेची माहिती असते ? तसेंच आहे हें ! पण इसापची कल्पकता किती तरल व सुंदर होती याचें उदाहरण म्हणून त्याची फारशी प्रसिद्ध नसलेली 'मृत्यु आणि कामदेव' ही गोष्ट अवश्य वाचावी. मानवी मनाला सतत संलणान्या शल्यांपैकीं दोन शल्ये म्हणजे तरुणांचा अकालीं स्वर्गवास आणि वृद्धांचा किळसवाणा शृंगारविलास. दोन्ही अनिष्ट प्रकार जगांत कसे सुरू झाले याचा विचार करतां करतां इसापनें खालील चमत्कृतिपूर्ण कथा लिहिली.

गोष्ट अशी आहे—

वसंतांतले विविध खेळ खेळून कामदेव अगदीं श्रमून गेला होता. त्यांत ओज्ज ऋतूंतल्या भयंकर उकाड्याची भर पडली. आपल्या भात्यांतले पुष्पबाण सुकून

शांची टोंकें गळून पडतात कीं काय अशी कामदेवाला भीति वाटूं लागली. हुठल्यातरी शांत जागीं विश्रांति घ्यावी म्हणून तो एका गुहेत शिरला.

ती गुहा मृत्यूची होती. त्याचे विषारी बाण गुहेत सर्वत्र पसरलेले होते. पण अगदीं गळून गेलेल्या कामदेवाला ते दिसलेच नाहींत ! त्या थंडगार जागीं तो आडवा झाला मात्र ! निद्रेनें त्याच्यावर आपलें मोहिनीजाल पसरलें. कामदेव झोंपला असतांना त्याच्या भात्यांतले बाण जमिनीवर पडले व मृत्यूच्या बाणांत मिसळून गेले.

जाग येतांच कामदेवानें भराभर आपले बाण भात्यांत घातले. पण अंधान्या गुहेत आपले बाण कोणते व मृत्यूचे बाण कोणते हें त्याला कळलेंच नाहीं !

बाहेर आल्यावर कामदेवानें पूर्ववत् तरुणतरुणींवर आपलें शरसंधान सुरू केलें. पण कांहीं कांहीं वेळां निराळा अनुभव येऊन तो चकित होऊं लागला. पूर्वी त्याचे बाण लागतांच सर्व तरुणतरुणी प्रेमवश होत असत. आतां मधेंच त्यांतलीं कांहीं माणसें मृत्युवश होऊं लागलीं.

आणि तिकडे मृत्यूही मधूनच आपले बाण अयशस्वी होत असलेले पाहून आश्चर्य करूं लागला. तो नेहमीं वृद्धांवरच बाण सोडीत असे व ज्याच्यावर त्यानें बाण सोडला तो निश्चित निष्प्राण होत असे. पण आतां मात्र मधूनच एखादा म्हातारा त्याचा बाण लागल्यावर प्राणांतिक वेदनांनीं विव्हळ होण्याऐवजीं कामपीडेनें व्याकुळ होऊन भलतेच चाळे करूं लागला !

या गोष्टींतल्या कल्पकतेइतकीच ' जीभ ' या इसापच्या गोष्टींतली मार्मिकताही नमुनेदार आहे !

इसाप हा झांथसच्या घरीं स्वैपाकी होता. एके दिवशीं मेजवानीसाठीं सर्वांत उत्तम पक्वान्न तयार करण्याचा हुकूम झांथसनें त्याला दिला. इसापनें बोकडांच्या जिभांचे निरनिराळे पदार्थ तयार केले. सारे पाहुणे त्या पदार्थांवर अगदीं तुटून पडले. पण झांथसला मात्र राग आला. इसापनें नुसत्या जिभांचेच निरनिराळे पदार्थ केले होते ! ' तूं असं कां केलंस ? ' म्हणून त्यानें विचारतांच इसापनें उत्तर दिलें ' जगांत जिभेइतकी चांगली गोष्ट दुसरी कुठलीच नाहीं. '

मुद्दाम दुसरे दिवशीं सर्वांत वाईट असें पक्वान्न तयार करायला झांथसनें इसापला सांगितलें. आदले दिवशींचोच मित्रमंडळी जेवायला आली. सारे पाहतात तीं ताटांत एकूण एक बोकडांच्याच जिभांचे पदार्थ !

आतां मात्र झांथसला राग आवरेना. तो संतापानें इसापला म्हणाल
‘ अरे, काल ज्या जिभा सर्व पदार्थापेक्षां चांगल्या होत्या, त्याच आज सर्वा
वाईट कशा झाल्या ? ’ इसापनें उत्तर दिलें “ धनीसाहेब, जगांत जिभेइतक
दुसरा चांगला पदार्थ नाही, तसा तिच्याइतका वाईट पदार्थही नाही. ” /

इसापचें हें उत्तर किती मार्मिक नि मर्मभेदक आहे ! जी जीभ प्रणयां
मधुर बोल बोलते, तीच कलहाचे कट्टु शब्द काढते. जीभ जशी मैत्री जोडते
तशी तीच मैत्री तोडते.) खिस्तानें आपलें विधायक तत्त्वज्ञान जिव्हेच्य
साहाय्यानेंच लोकांच्या गळीं उतरविलें। आणि आज हिटलरही तिचा उपयो
करूनच आपल्या विध्वंसक तत्त्वज्ञानाचा जगांत प्रसार करूं पाहत आहे.

कल्पकता आणि मार्मिकता यांच्या जोडीनें रूपककथेमध्ये रंग भरणारा गुण
म्हणजे सूचकता ! तत्कालीन लोकांचें अज्ञान लक्षांत घेऊन इसापनें प्रत्येक
गोष्टीच्या शेवटीं तात्पर्य सांगण्याची पद्धत स्वीकारली. ही पद्धत सूचकतेला
अत्यंत मारक आहे. आजचा अगदीं सामान्य रूपककथाकार स्वप्नांतसुद्धा
तिचा अवलंब करणार नाही. पण तात्पर्य डोळ्यांआड करून इसापच्या गोष्टी
वाचूं लागलें कीं त्याचें सूचकतेचें सामर्थ्य सहज लक्षांत येतें. त्याची ‘ मनुष्य
आणि सिंह ’ ही अगदी साधी गोष्ट घ्या. हा पंचवीसशें वर्षांपूर्वीचा नुसत
चमत्कृतिपूर्ण कल्पनाविलास नाही. आजच्या आपल्या भोंवतालच्या स्वातंत्र्य
जगाचें प्रतिबिंबसुद्धां त्याच्यांत स्पष्ट पडलें आहे. या गोष्टींत मनुष्य सिंहापेक्षा
श्रेष्ठ आहे हें सिद्ध करण्याकरतां सिंहावर स्वार झालेल्या माणसाचें चित्र ए
माणूस सिंहाला दाखवितो. सिंह लगेच उत्तरतो, ‘ ज्यानं हें चित्र काढलं
मनुष्य होता. हें चित्र जर सिंहांनं काढलं असतं तर माणसाच्या छातीव
बसून सिंह त्याला फाडीत आहे असाच देखावा त्यानं दाखविला असता !

इसवीसनापूर्वीच्या इसापनीतींतल्या सिंहाचे हे उद्गार आजसुद्धां आप
ल्याला ऐकूं येत आहेत. सुधारणेच्या कळसावर चढलेल्या या विसाव्या
शतकांतल्या हरतऱ्हेच्या गुलामांच्या अंतःकरणांत जे कढ उठत आहेत ते उ
द्गारांचेच प्रतिध्वनी आहेत. साम्राज्यशाहीच्या सावटांत खुरटलेलीं स्वातंत्र्य
वादी राष्ट्रे, वरिष्ठ वर्गांच्या दास्यांत दडपले गेलेले दुर्दैवी दलित समाज
भांडवलशाहीच्या राक्षसी नृत्यांत चिरडले जाणारे दीन निर्धन लोक, व
सर्वांच्या अंतरंगांत एकच आक्रोश नेहमीं घुमत असतो—‘ मनुष्यानं निर्मा

लेल्या चित्रांत सिंहाची आयाळ घरून त्याच्यावर लीलेनं बसणारा माणूस खविलेला असतो ! पण ज्या दिवशीं तें चित्र काढायचं काम सिंहाकडं ईल त्या दिवशीं माणसाच्या छातीवर बसून सिंह त्याला फाडीत आहे साच देखावा जगाला दिसेल. '

कल्पकता, मार्मिकता व सूचकता हीं रूपककथेचीं मुख्य अंगें इसापच्या घेत कशीं आढळून येतात हें आतांपर्यंत आपण पाहिलें. या गुणांच्या गमांतून निर्माण होणारी कृति सुंदर व्हावी हें स्वाभाविकच आहे. पण तर आणि अमर यांत पुष्कळच अंतर असतें. प्रतिभेच्या विशालतेवांचून, व्या अंगीं सर्वस्पर्शित्वाची शक्ति असल्यावांचून कलाकार अमर कृति र्माण करूं शकत नाहीं.

हा विशालतेचा गुणही इसापच्या चिमुकल्या कथांत आढळतो. दंभविंदूत काश दिसावें त्याप्रमाणें त्याच्या छोट्याछोट्या रूपककथांत मानवी जीव-व्या विविध स्वरूपांचीं स्पष्ट प्रतिबिंबें पडलीं आहेत. " दोन बायकांचा दला " ही कांहीं तरुण बायकोनें पांढरे केस आणि प्रौढ पत्नीनें काळे केस दून टाकल्यामुळें टक्कल पडलेल्या माणसाची निव्वळ विनोदी गोष्ट नाही ! स्परविरोधी ध्येयांच्या आहारीं जाऊन अगतिक झालेल्या मनाचेंसुद्धां त्र आहे तें ! ' नकल्या आणि शेतकरी ' या गोष्टींत डुकराच्या केंकाट-गाची नकल करणाराचें लोक कौतुक करतात; पण घोंगडींत डुकराचें पोर पवून आणि त्याला चिमटे काढून ओरडायला लावणाऱ्या शेतकऱ्याचा त्र ते कलाहीन म्हणून उपहास करतात ! खरें डुकर ओरडत असतांना उद्गारतात, ' छीः ! छीः ! नकल्यानं डुकराचा हुबेहुब शब्द काढून खविला ! त्याच्या निम्यानंसुद्धां तुला तो काढतां आला नाही ! ' धर्म, जकारण, कला, साहित्य इत्यादि क्षेत्रांत अस्सलापेक्षां नकलेचेंच स्तोम कसें जतें याचें इसापनें केलेलें हें चित्रण असत्य आहे असें कोण म्हणेल ?

इसापची ही कथापद्धति पंचवीसशें वर्षांपूर्वीच्या अडाणी समाजाला वडली असेल. तथापि आजच्या पुढारलेल्या जगाला ती जुनाट वाटल्या-वाय राहणार नाही अशी शंका अनेकांच्या मनांत येऊन जाते. पण सुंदर पककथेंतली कल्पनेची चमत्कृति सहसा विटत नाही आणि तिची जीवनावर दारक प्रकाश टाकण्याची शक्ति कधींहि कमी होत नाही, या गोष्टीकडे

असल्या आक्षेपकांचें बहुधा दुर्लक्ष होतें. आधुनिक काळांत कथाविषयांचें विलक्षण विस्तार झाला असला आणि कथाक्षेत्रांत अनेक प्रतिभावंत कलकारांचा विविध विलास पहायला मिळत असला तरी मोठमोठे लेखकसुद्धा रूपककथेच्या द्वारानें आपले मनोगत प्रगट करतांना आढळतातच. जगाच्ये वाङ्मयांतली लांबीच्या दृष्टीनें अगदीं छोटी पण परिणामाच्या दृष्टीनें फार मोठी अशी गोष्ट सोलोगन या आधुनिक रशियन लेखकाची असून ती रूपककथाच आहे. तिचें नांव 'समता'.

गोष्ट फक्त एवढी आहे—

एका मोठ्या माशानें एका चिमुकल्या माशाला गांठलें आणि त्याला गिळण्याकरतां आपलें तोंड उघडलें.

लहान मासा किंचाळला 'हा अन्याय होतोय ! मलाही जगण्याचा हाक आहे. कायद्याच्या दृष्टीनें सारे मासे सारखे आहेत !'

मोठ्या माशानें शांतपणानें उत्तर दिलें 'कायद्याची वायफळ बडबड कशाला हवी ? मी तुला गिळूं नये अशी तुझी इच्छा आहे ना ? ठीक आहे मग तूंच मला गिळून टाक म्हणजे झालं. गिळ—गिळ—असा घाब नकोस बेट्या ! मी कांहीं तुझ्यावर एकदम तुटून पडणार नाही.'

लहानग्या माशानें धीर करून आपलें तोंड उघडलें आणि मोठ्या माशाला गिळण्याचा खूप प्रयत्न केला. शेवटीं सुस्कारा सोडून हताशपणानें तो म्हणाला 'तुझंच म्हणणं खरं आहे बाबा ! टाक मला गिळून !'

ही गोष्ट वाचायला पुरीं दोन मिनिटेंसुद्धां लागत नाहींत. पण वाचल्यानंत दोन वर्षांनीं सुद्धां तिची विस्मृति होत नाहीं. सुंदर व सूचक गाण्याचे रस जसे कानांत घुमत राहतात, त्याप्रमाणें या चिमुकल्या कथेनें सूचित केले विशाल सत्य आपल्या मनांत एकसारखें घोळत असतें. जगांत समर्थीकडून दुबळ्यांवर आणि संपन्नाकडून निर्धनांवर पदोपदीं होणारे अन्याय या कथें कित्ती परिष्कामकारक रीतीनें चित्रित केले आहेत !

रवींद्राची 'Gift' ही रूपककथाही अशीच अविस्मरणीय आहे. रवींद्राची गोष्टीतला राजा रस्त्याच्या कडेला उभ्या असलेल्या भिकाऱ्यापार्शीं आपला रथ थांबवतो व त्याच्याजवळ भिक्षा मागतो. भिकारी मोठ्या नाखुशी शोळीतले चार दाणे राजाला देतो. राजा निघून जातो. भिकारी आपल्या

पडीत येऊन झोळीतलें धान्य जमिनीवर ओतून पाहतो. तो एकदम चकित तो. त्यानें राजाला जेवढे दाणे दिलेले असतात तेवढेच सुवर्णकण त्या न्यांत त्याला दिसतात. तो पश्चात्तापानें स्वतःशींच म्हणतो ' झोळीतलं सारं न्य मी राजाला दिलं असतं तर किती बरं झालं असतं ! ' त्यागापासून ाड्मुख होणाऱ्या आणि जीवनांतल्या उदात्ततेकडे पाठ फिरवून स्वार्थात माण होणाऱ्या माणसांचीं अंतःकरणें आयुष्याच्या शेवटीं या भिकाऱ्या- ाणेंच हळहळत असतील ! नाही का ?

शिवराम महादेव परांजप्यांच्या रूपककथा कलेच्या आणि सूचकतेच्या नें प्रमाणबद्ध व तंत्रशुद्ध नसल्या तरी पारतंत्र्यांत पिचणाऱ्या माणसाचें फडणारें मन त्यांनीं अनेक ठिकाणीं मूर्तिमंत उभें केलें आहे. ' आम्रवृक्ष ' गोष्टीतल्या नायकाला गरिबीमुळें आपलें गांव, आपलें शेत व त्या शेता- ळचा आपला प्रिय आम्रवृक्ष सोडून मुंबईला गिरणीत नोकरी धरावी गते. आतां दुसऱ्याचें झालेलें पण पूर्वीं आपलें असलेलें शेत पाहण्याकरितां आपल्या गांवीं एकदां थंडीच्या दिवसांत परत येतो. शेताकडे जाणें च्या जीवावर येतें. म्हणून तो आपल्या आवडत्या आम्रवृक्षाकडे जातो. त्या झाडाचीं सारीं पानें गळून गेलेलीं, त्याच्यावरले सारे गाणारे पक्षी झून गेलेले, त्याच्या तळाशीं भलें मोठें वारुळ वाढलेलें, असा देखावा च्या दृष्टीला पडतो. त्याच्या मनांत येतें, ' या वृक्षाच्या पानांप्रमाणें झ्या देशाचेही सर्व चांगले गुण झडून गेलेले आहेत. माझ्या देशांत पूर्वीं शहाणे, शूर आणि गुणी लोक होते ते या वृक्षांवरील पक्ष्यांप्रमाणें आतां णीकडे उडून गेले आहेत कोण जाणे ! या वृक्षाचीं उरलीं सुरलीं पानें प्रमाणें दहिंवराचे थेंब खालीं टाकीत आहेत, त्याप्रमाणें माझ्या देशां- ल लोक कोणी अन्नासाठीं तर कोणी वस्त्रासाठीं अश्रु ढाळीत आहेत ! या प्रमाणें माझ्या देशाच्याही फांद्या आपला भात शिजविण्यासाठीं कोणी झून नेल्या आहेत. '

पुढें तीन महिन्यांनीं तो मजूर मुंबईहून पुन्हा एका कामासाठीं आपल्या चीं येतो व त्या आंब्याच्या झाडाकडे जातो. पाहतो तो तो आम्रवृक्ष ठांनीं भरून गेलेला आहे आणि त्याच्या पर्णराजीत लपून बसलेल्या किलेच्या कुहुकुहू या मधुर स्वरानें सारें रान आनंदित झालें आहे. तो

त्या वृक्षाला उद्देशून म्हणतो, 'हे आम्रवृक्षा, तुझा वसंतऋतु इतक्या लवकर आला. पण माझ्या देशाचा वसंतऋतु कधी येणार ? तुझ्याप्रमाणे माझ्या या हतभागी देशाला मोहोर आणि फळें केव्हां येतील ? तुझ्या या मोहोराचा सुगंध जसा चोंहोकडे पसरला आहे तशी माझ्या देशाची कीर्ति कधी पसरेल ? तुझ्या अंगावर खेळणारीं विधारी जनावरें आणि बुबडे जशीं निघून गेलीं, तशीं तीं माझ्या देशांतून जाऊन येथें आम्हांला मंजुळ पक्ष्यांचे सुस्वर ध्वनी ऐकण्याचे सुखाचे दिवस कधीतरी येतील काय ? हिवाळ्याच्या मागून वसंतऋतु येतो हा नियम फक्त झाडांकरतांच आहे किंवा माझ्यासारख्यांच्या हतभागी देशांनाही तो लागू पडतो हें तूं सांगूं शकशील काय ?'

१८९८ ते १९०८ या राजकीय दडपशाहीच्या दशकांत सुद्धां महाराष्ट्रांत स्वातंत्र्यलालसेची ज्योत नुसती तेवतच राहिली नाही, उलट ती अधिकाधिक प्रज्वलित होत गेली याचें बरेंचसें श्रेय असल्या रूपककथा लीलेनें लिहिणाऱ्या परांजप्यांच्या लेखणीलाच दिलें पाहिजे.

कथेचा हा अत्यंत प्राचीन प्रकार आधुनिक काळांतही किती रोचक आणि रमणीय होऊं शकतो हें दाखविण्याकरतां तीन भिन्न मनोवृत्तींच्या प्रतिमावंतांनीं लिहिलेल्या तीन कथांचा वर निर्देश केला. पण रूपककथेचा आधुनिक सर्वांगसुंदर विलास पहायचा असेल तर खलिल गिब्रानच्या गोष्टीच वाचल्या पाहिजेत. ओसाड बेटावर बरोबर न्यायच्या दहा पुस्तकांत इसापनीति असलीच पाहिजे असें जरी मला वाटत असलें तरी इसाप कीं गिब्रान असा पैच पडला तर मी गिब्रानचीच निवड करीन. गिब्रानच्या बहुतेक रूपककथांत कल्पकता, सूचकता, मार्मिकता आणि विशालता यांच्यापैकीं दोनतीन गुणांचा तरी सुंदर संगम साधलेला असतो. त्याच्या रूपककथेला एकच उपमा शोभेल—विजेची ! विजली क्षणभरच चमकते; पण त्या एका उज्वळ क्षणांत ती सारा विश्व कटाह प्रकाशित करूं शकते. गिब्रानच्या गोष्टीही अशाच आहेत. गोष्ट अवघी पानदीडपानाची असते; पण ती वाचून झाल्यावर आपण अनुभूतीच्या नव्या क्षेत्रांत आलों आहों असा भास होतो. उदाहरणार्थ sleep walkers ही त्याची गोष्ट पहा.

एक आई व तिची मुलगी यांची कथा आहे ही. अपरात्रीं दोघीही झोपेंत चालत घराबाहेरच्या बागेत येतात. या भ्रमंतींतच त्यांची गांठ पडते. मुलगी

दिसतांच आई चवताळून म्हणते, 'चल, जा. आपलं तोंड काळं कर. मर ! माझ्या सौंदर्याचा आणि तारुण्याचा सत्यानाश करणारी राक्षसीण आहेस तूं !' मुलगीही तितक्याच त्वेषानें उद्गारते, 'आणि तूं ? तूं सुद्धां माझी वैरीण आहेस. तुझे सारे दुर्गुण मला चिकटलेत—अगदीं माझ्या रक्तांत भिनले आहेत. चल, जा. आपलं तोंड काळं कर ! मर ! राक्षसीण कुटली !'

इतक्यांत कोंबडा आरवतो. दोघीही जाग्या होतात. मुलगी आईला ओळखून 'आई, आई' म्हणत प्रेमानें तिला मिठी मारते ! आईही 'माझी बाळ ती' म्हणून वात्सल्यानें तिला पोटाशीं धरते !

मानवी मनाचे परस्परविरोधी पैलु इतक्या परिणामकारक रीतीनें दहावीस पृष्ठांच्या उत्कृष्ट सामाजिक कथेंतसुद्धां क्वचित्च चित्रित झाले असतील !

गिब्रानचें 'Madman' हें पुस्तक मी १९३८ सालीं वाचलें. रूपककथा लिहायला लागायच्या आधीं तें माझ्या हातांत पडलें असतें तर माझ्या कथांना कदाचित् निराळेंच वळण मिळालें असतें. पण 'सागरा अगस्ति आला' ही माझी पहिली रूपककथा मी १९३१ सालीं लिहिली. १९३० मध्ये गांधीजीनीं कायदेभंगाची मोहीम सुरू केली आणि तिच्या लाटा दक्षिण कोंकणाच्या कोंपण्यांत असलेल्या शिरोड्याच्या मिठागरापर्यंत येऊन थाडथाड आपटूं लागल्या. त्या लाटांचे ध्वनि—प्रतिध्वनी माझ्या कानांत घुमावेत हें स्वाभाविकच होतें. 'दोन टोंकें' या गोष्टींत आणि 'उल्कें'त मी त्यावेळच्या अनुभवाचा उपयोग केलाच आहे. पण केवळ सामाजिक कथांच्या रूपानें त्या क्षुब्ध काळांतली भव्यता आणि रम्यता व्यक्त करतां येईल असें मला वाटेना. कविता करायचा नाद जवळजवळ सुटला असूनही त्या वादळी वर्षांत 'सहगमन' ही कविता जशी मला सुचली, तशी एके दिवशीं संध्याकाळीं समुद्रावरून फिरून आल्यावर अस्वस्थ मनाचा एक चाळा म्हणून 'सागरा, अगस्ति आला' ही रूपककथा मी भराभर लिहून काढली.

त्यावेळपर्यंतच्या माझ्या गोष्टीपेक्षां ही कथा अगदींच निराळ्या पद्धतीची होती. पण ती वाचकांना आवडली. तथापि रूपककथांच्या लेखनाकडे हौसेनें लक्ष द्यावें असें कांहीं मला त्यावेळीं वाटलें नाहीं. 'यशवंत' व 'रत्नाकर' यांच्याकरतां मी त्यावेळीं नेहमीं गोष्टी लिहित असे. पण 'सागरा, अगस्ति

आला ' ही कथा लिहून झाल्यानंतर पुढल्या संबंध वर्षांत माझी एकसुद्धां रूपककथा प्रकाशित झाली नाही.

१९३२ सालचा जून महिना होता तो. मी नेहमीप्रमाणे मळ्यांतून शाळेकडे जात होतो. शेतकऱ्यांनी आपआपले छोटे कुणगे नांगरून नुक्तेच भात पेरले होते. एका कुणग्यांत खूप कबूतरें मोठ्या मजेत बसलेलीं दिसलीं. मी थांबलो आणि त्यांच्या डौलदार हालचाली तन्मयतेने पाहू लागलो. थोड्या वेळाने माझ्या लक्षांत आले—वीं म्हणून शेतकऱ्यांनी पेरलेल्या भाताचा तीं कबूतरें फन्ना उडवीत होती ! मला वाटले, माझ्या जागी या कुणग्यांत शेती करणारा मनुष्य असता तर कबूतरांचा दुधासारखा पांढरा शुभ्र रंग अवलोकन करण्यांत किंवा नर्तिकेप्रमाणे मनोहर दिसणाऱ्या त्यांच्या आकर्षक हालचाली पाहण्यांत तो तन्मय होऊन गेला असता का ? छे ! त्यानें एकदम आरडाओरडा करून त्या पांखरांना कुणग्यांतून हुसकून लावले असतें !

' सुंदर चित्र ' या कथेचा जन्म असा झाला. त्याचवेळीं ' दोन ध्रुव ' कादंबरीचे कथानक माझ्या मनांत घोळू लागले होते. तिच्यांत या किंवा अशाच प्रकारच्या छोट्या कथांचा तत्त्वप्रतिपादनाला किंवा स्वभावदर्शनाला उपयोग करून घेतां येईल अशी कल्पनाही माझ्या मनांत येऊन गेली.

पण ' सुंदर चित्र ' लिहिल्यानंतरसुद्धां मी चटकन रूपककथेकडे वळलो नाही. चार पांच महिने असेच गेले. ' यशवंत ' करतां नेहमीप्रमाणे मला एक गोष्ट लिहायची होती. स्वार्थामुळे मनुष्य कसा अंध होतो व परार्थाची हानि करतां करतां तो स्वार्थच कसा गमावून बसतो हे त्या सामाजिक गोष्टींत मी दाखविणार होतो. कथाविषयाचा प्रस्ताव एका स्वप्नाने करायचे मी ठरविले. पण ते स्वप्न कुठले असावे हे मात्र मला सुचेना. त्या दिवशीं रात्री अंगणांत शतपावली करतां करतां मी त्या स्वप्नाचा विचार करीत होतो. चांद्रण्याचे दिवस होते. मधूनच स्वच्छ चांदणें पडे. जणुं कांहीं चंद्र आनंदाने हंसत होता ! मधूनच ते एकदम अंधुक होई. लहान मुलें हंसता हंसता रडतात ना ? तसा भास होई तेव्हां. मी चंद्राचा तो अभिनय पहाण्यांत रंगून गेलो. एकदम माझ्या तंद्रीचा भंग झाला. कुठें तरी एक पांखरुं मोठ्या कर्कश स्वराने ओरडले होते. त्या पांखराचे नांव मला ठाऊक नव्हते. पण चंद्राकडे पाहत असल्यामुळे कीं काय मला एकदम संस्कृत काव्यांत वाचलेल्या

चकोराची आठवण झाली. मनांत आलें, चकोर नांवाचा पक्षी जर खरोखरच आतां इथें अस्तित्वांत असता तर चंद्राला झांकून टाकणाऱ्या काळ्या ढगांवर आतांच्या पांखरापेक्षांही अधिक कर्कश स्वरानें तो ओरडला असता !

कळीप्रमाणें कल्पनाही फुलायला लागली म्हणजे हां हां म्हणतां फुलते. लगेच माझ्या मनांत आलें, चकोराला हा ढग नको असेल ! पण चकोर-प्रमाणें संस्कृत कवींचा आवडता असलेला चातकही यावेळीं इथें असता तर त्याला हें दृश्य पाहून काय वाटलें असतें ? त्यानें त्याच ढगाचें मोठ्या आनंदानें स्वागत केलें असतें ! नाही ?

‘ चकोर व चातक ’ ही रूपककथा अशा रीतीनें निर्माण झाली. एका सामाजिक गोष्टींतलें सूचक स्वप्न म्हणून मी तिचा प्रथम उपयोग केला. पण ती गोष्ट प्रकाशित झाल्यावर मला आरंभीचें स्वप्नच पुढील भागापेक्षां अधिक परिणामकारक वाटलें. त्यावेळीं हिंदुमहासभा आणि मुस्लिम लीग यांची आजच्यासारखी घनचक्र नव्हती किंवा जग अधिक सुखी व्हावें म्हणून गर्जना करित मोठमोठ्या राष्ट्रांनीं सुरू केलेलें आजचें अक्राळ विक्राळ महायुद्धही नव्हतें ! पण ‘ चकोर व चातक ’ ही गोष्ट लिहितांना जीं दृश्यें माझ्या डोळ्यांपुढें नव्हतीं त्यांचीं चित्रें ती गोष्ट आज पुन्हां वाचतांना मला दिसूं लागतात. त्या गोष्टीचा आत्मा एवढाच आहे—

‘ एक पक्षी कृष्णमेघाकडे उत्कंठेनें पहात ओरडत होता ! अगदीं स्पष्ट शब्द ऐकूं आले, ‘ ये, ये, मेघमाले, ये ! ’

इतक्यांत दुसऱ्या दिशेनें शब्द आले, ‘ चूप बैस, चातका ! ये, ये, चंद्रिके ये ! ’

‘ अरे जारे चकोऱ्या—ये, ये, मेघमाले, ये ! ’ पहिला पक्षी ओरडला. निर्दय नजरेनें एकमेकांकडे पहात ते दोन पक्षी पुनःपुन्हा ओरडूं लागले.

‘ ये, ये, मेघमाले, ये ! ’

‘ ये, ये, चंद्रिके ये ! ’

कंठ सुकेपर्यंत ते ओरडले; पण जलबिंदु आणि चांदणें हीं दोन्हीं आकाशांतच राहिलीं.

भांडतां भांडतां ते एकमेकांवर तुटून पडले. डोळ्यांचें पातें लवतें न लवतें तींच दोघांच्याहि अंगांतून रक्त वाहूं लागलें आणि जेव्हां—

त्या दोन पक्ष्यांच्या प्रेतांवरील जलविंदूवर चांदणें चमकू लागलें !'

चिमुकल्या रूपककथेतसुद्धां सौंदर्य व सामर्थ्य यांचा संगम साधणें अशक्य नाही याची 'चकोर व चातक' लिहिल्यावर मला पूर्णपणें कल्पना आली. तेव्हांपासून आतांपर्यंत मी जवळ जवळ चाळीस रूपककथा लिहिल्या असतील. निरनिराळ्या दृष्टीनें वाचनीय वाटणाऱ्या त्यांतल्या काहीं कथांचा हा संग्रह रसिकांना मी आज सादर करित आहे. या साऱ्याच कथा अगदीं माझ्या मनासारख्या उतरल्या आहेत असें नाही. मूळ कल्पना आकर्षक असली तरी तिचें सुंदर रूपककथेत रूपांतर करणें हें काम सकृद-र्शनीं दिसतें तितकें सोपें नाही. हस्तिदंताचा छोटा ताजमहाल करायला काहीं कमी कौशल्य लागतें का ? नाट्यछटा, व्यक्तिचित्र, लघुनिबंध यांच्यासारखाच रूपककथा हा आकारानें लहान पण रंगत साधायला अवघड असा वाङ्मयप्रकार आहे. नाटक-नाटिकांच्या जोडीनें नाट्यछटा, लहान-मोठ्या चरित्रांच्या बरोवरीनें व्यक्तिचित्रें आणि पांडित्यपूर्ण प्रबंध—निबंधांच्या खांद्याला खांदा लावून लघुनिबंध साहित्याच्या सौंदर्यांत आणि सामर्थ्यांत आज भर घालित आहेत ! कथाक्षेत्रांत गोष्टी आणि लघुकथा यांच्याप्रमाणें रूपककथाही अशाच चमकतील.

शिवाय रूपककथांच्या निर्मितीला पारतंत्र्यांतलें आणि संक्रमणकालांतलें आपलें सध्यांचें जीवनही पोषक आहे. पुराणांतलें समुद्रमंथन काल्पनिक असेल. पण त्या मंथनानें अमृतापासून हालाहलापर्यंत अनेक वन्यावाईट वस्तु निघण्या-इतका समुद्र जसा ढवळून काढला, त्याप्रमाणें सामाजिक व्यवहार काय किंवा व्यक्तीचें मन काय आजच्या महायुद्धामुळें तळापासून ढवळून निघत आहे !

जळत्या जहाजावरल्या एका कप्तानाचे केंस एका रात्रींत पांढरे झाल्याची गोष्ट अनेकांनीं वाचली असेल. चालू महायुद्धानें जगाला जळत्या जहाजाचें भयाण स्वरूप आणलें असल्यामुळें आजच्या मानवतेचीही तीच स्थिती झाली आहे. ज्या आकाशांतून फक्त जीवन देणारा पर्जन्य पडायचा तिथून आज बाँबगोळ्यांची वृष्टि होत आहे. ज्यांनीं भाऊ भाऊ म्हणून मिठ्या मारायच्या ते आज एकमेकांचे गळे कापत आहेत. ज्या बुद्धीचा मानवतेचें मंगल मंदिर बांधण्यांत उपयोग व्हायचा ती आज अस्तित्वांत असलेल्या जुन्यापुराण्या अर्धवट मंदिराला सुरंग लावण्यांत दंग होऊन गेली आहे !

‘मरण हा प्राणिमात्राचा स्वभावधर्म आहे.’ हे अजराजाच्या सांत्वनाकरतां कालिदासाने कल्पिलेले उद्गार आजच्या जगांत, अगदीं आपल्या देशांत, सुद्धां अक्षरशः खरे ठरत आहेत. एक वर्तमानपत्र उघडावे तर सहा दिवसांत अन्नाचा कण पोटांत न गेल्यामुळे मरणोन्मुख झालेल्या बाईचे चित्र दृष्टीला पडते. दुसरे उघडून पहावे तर उपाशी पोरांची तडफड पाहवेना म्हणून त्यांच्यासकट विहिरींत उडी घेणाऱ्या आईची बातमी वाचायला मिळते ! ‘सुजला सुफला’ म्हणून जगांत गाजलेल्या या भरतभूमींत आज कोट्यवधि लोक दुपारची वेळ कशी निभवावी याचा विचार करतां करतां हतबुद्ध होऊन जात आहेत. ब्रह्मर्षिपदाला पोचलेल्या विश्वामित्राने एका दुष्काळांत चांभाराच्या घरांत चोरून प्रवेश करून मरून पडलेल्या कुऱ्याची तंगडी खाह्ती ही कथा केवळ कविकल्पना नाही असें वाटण्याजोगी परिस्थिती उत्पन्न होत आहे. या सान्या दुःखाचे आणि त्याला नाहक बळी पडाव्या लागणाऱ्या निष्पाप सामान्य मनुष्याच्या मुक्या यातनांचे वर्णन करणाऱ्या रूपककथा इतर गोष्टीपेक्षां काय कमी लोकप्रिय होतील ?

आपल्या राजकीय जीवनाइतकेच सामाजिक जीवनही अनेक समस्यांनीं आणि कूटप्रश्नांनीं भरले आहे. मोठमोठीं सुशिक्षित माणसें ‘जातिभेद नको, जातिभेद नको’ म्हणून आक्रोश करीत असतांनाही नकळत अंध जाति-प्रेमाला बळी पडत आहेत. सुखासीनपणाने समाजवादाच्या गण्या मारणारे मध्यमवर्गांतले लोक खालच्या वर्गांच्या लोकांकडून मोलाने काम करून घेतांना आपले तत्त्वज्ञान अगदीं सोईस्करपणाने विसरत आहेत. शिकले-सवरलेले स्त्रीपुरुष अडाणी माणसांच्याप्रमाणे शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचे निंदक होण्यांत दंग होत आहेत. हुषार कलाकार कलेच्या उपासनेंत रमून जाण्या-ऐवजीं अहंकाराच्या कैफांतच गुंग होऊन पडत आहेत. एक ना दोन, असलीं हजारों शल्ये आजच्या समाजपुरुषांच्या अंतरंगांत सलत आहेत. त्यांच्यावर लिहिलेल्या रूपककथा लोकांना आवडणार नाहीत असें कोण म्हणेल ?

आणि व्यक्तिजीवनांतली व व्यक्तीच्या मनांतली विचित्र गुंतागुंत चित्रित करण्याच्या कार्मी तर लेखकाला रूपककथा हे अप्रतिम साधन वाटेल. उदाहरणार्थ यांत्रिक पद्धतीनें जीवन कंठायचा मनुष्याला किती कंटाळा

येतो आणि आपल्या प्रिय माणसाच्या सहवासामाठीं तो किती आसुसलेला असतो हे सूचित करणारी ही एक अगदी छोटी रूपककथा पहा—

| 'साऱ्या राजवाड्यांत धांवपळ सुरू झाली. छोटे युवराज रडूं लागले होते. दाईनें सोऱ्याचा खुळखुळा पुनः पुऱ्हां वाजविला.

हुजऱ्यानें पाळण्याच्या वर टांगलेल्या सुंदर सुंदर चिमण्या भुरकऱ्न् उडविल्या.

पण युवराजांचें रडें कांहींकेल्या थांवेना !

कुणीतरी म्हणालें, 'लहान मुलांना गाणं फार आवडतं !'

लगेच ग्रामोफोन गाऊं लागला. पोवाडे, भजनें, लावण्या—साऱ्यांचा उद्धार झाला !

पण युवराजांचें रडें कांहींकेल्या थांवेना.

कुणाला तरी शंका आली—युवराज पुढें मोठेपणीं विलायतेला शिक्षणाकरतां जाणार ! तेव्हां त्यांना हिंदुस्थानी संगीत न आवडणें स्वाभाविकच आहे. धांवत जाऊन त्यानें रेडिओ सुरू केला. इंग्लिश गाण्याचे सूर पाळण्याभोंवतीं घुमूं लागले.

युवराज मात्र अधिकच किंचाळूं लागले.

सर्वांच्या मुद्रा संचित झाल्या. काय करावें हे कुणालाच सुचेना.

पलीकडल्या महालांत राणी गाढ झोंपली होती. आपल्या बाळाचा आक्रोश ऐकून ती दचकून जागी झाली, धांवत येऊन पाळण्यांतून तिनें त्याला झटकऱ्न् उचललें, त्याचे पटापट पापे घेतले आणि त्याला पोटाशीं धरून ती एक गाणें म्हणूं लागली.

ना सूर, ना ताल, ना अर्थ, असें होते तें गाणें ! ग्रामोफोन आणि रेडियो यांच्या गोड सुरापुढें तें वेडेवांकडे गाणें कुणालाच ऐकवेना.

युवराज मात्र हंसत हंसत आईच्या गळ्यांतल्या मंगळसूत्राशीं खेळूं लागला !'

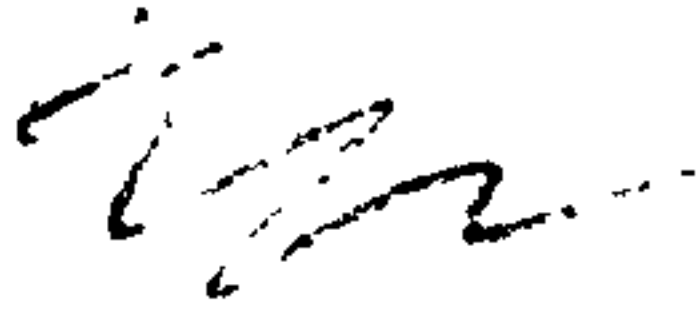
रूपककथा आकारानें लहान असते आणि तिची परिणामकारकता अनेकदां सुंदर शेवट साधल्यामुळें उत्पन्न होते हे खरें असलें तरी लघुतमकथा या नांवानें रूढ होणारी छोटी गोष्ट आणि रूपककथा हे कथाप्रकार स्वभावतःच भिन्न आहेत. विस्मयजनक शेवट हा लघुतमकथेचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग

आहे. अनेकदां ही चमत्कृति म्हणजे नुसती बौद्धिक कसरत असते ! पण केवळ बुद्धीच्या कसरतीने किंवा कल्पक कलाटणीमुळे रूपककथा रंगदार होऊं शकत नाही. लघुतमकथा विनोदी गोष्टीप्रमाणे नुसती रंजक असली म्हणून विघडत नाही. रूपककथेत मात्र रंजकतेइतकेच विचार आणि भावना यांचे उद्बोधनही आवश्यक आहे. थोड्या परंतु लयबद्ध शब्दांनी वातावरण उत्पन्न करायचे, वेंचक पण चमत्कृतिजनक अशा कल्पनांनी सौंदर्य खुलवायचे आणि हे साधीत असतांनाच विचार आणि भावना यांना आवाहन करून खऱ्याखऱ्या जीवनाचा व जीवनमूल्यांचा साक्षात्कार आपल्या वाचकाला उत्कटतेने घडवून आणायचा या रूपककथेच्या कार्याचे काव्याशीच फार साम्य आहे. यशवंतांची 'शृंगलेस' किंवा कुसुमाग्रजांची 'अहिनकुल' या कविता रूपककथांच्या वेषांत सुद्धां अत्यंत प्रभावी वाटतील याचे कारण हेच आहे. महाराष्ट्रांतल्या प्रतिभासंपन्न कवींनी हे क्षेत्र आपले आहे याची जाणीव ठेवून या क्षेत्रांत पदार्पण केले तर काव्य, कला आणि प्रचार या तिन्ही दृष्टींनी मराठी साहित्य निःसंशय समृद्ध होईल.

कोल्हापूर }
१७-५-४३ }

वि. स. खांडेकर

पृथ्वी

आपण राहतों ती पृथ्वी अगदीं क्षुद्र आहे असें मनुष्याला वाटूं लागलें. त्यानें पर्वताकडे पाहिलें. त्याचें तें उंच उंच शिखर ! जणूं कांहीं आकाशांतल्या चांदण्या गोळा करण्याकरितां पर्वतानें वर केलेला हातच !

पृथ्वीकडे तुच्छतेनें पाहत मनुष्य पर्वतावर चढूं लागला.

खडकांच्या ठेंचा लागल्या, पायांत कांटे रुतले. पण तो वर वर चढतच होता.

घापा टाकीत त्यानें पर्वताचें शिखर गांठलें. चढण्यापूर्वीं त्याला वाटलें होतें—पारिजाताची डहाळी हलवून फुलें पाडतात, तशा शिखरावरून आकाश हलवून आपण चांदण्या पाडूं ! पण आतां त्याला निराळाच अनुभव आला. आकाश अजूनहि पूर्वीइतकेंच दूर होतें. चांदण्या डोळे मिचकावून त्याला हंसत होत्या.

तो भुकेनें अगदीं व्याकुळ होऊन गेला. तें पर्वताचें शिखर एखाद्या वठून गेलेल्या झाडाप्रमाणें वाटलें त्याला !

त्यानें समोर पाहिलें.

समुद्राच्या लाटा फुगडी खेळणाऱ्या मुलींप्रमाणें दिसत होत्या.

त्यानें खालीं पाहिलें.

ओबडधोबड काळी पृथ्वी एखाद्या फाटक्यातुटक्या कांबळ्याप्रमाणें दिसत होती.

त्यानें पुन्हा समोर पाहिलें.

समुद्राचा निळसर पृष्ठभाग एखाद्या गालिचाप्रमाणें भासत होता. त्या

गालिच्यावरलीं तीं चिमुकलीं फुलें—तो लाटांचा फेंस आहे हें त्याला खरेंहि वाटेना.

तो धावतच पर्वतावरून खालीं आला. पृथ्वीकडे हुंकूनहि न पाहतां तो समुद्राच्या दिशेनें धावूं लागला.

धावतां धावतां तो मनांत म्हणत होता “चांदण्या नाहीत तर नाहीत; पण समुद्रांतलीं रत्नं आपल्याला मिळायला काय अडचण आहे ?”

तो वाळवंटापारीं आला तेव्हां त्याच्या घशाला कोरड पडली होती.

तहानेनें व्याकुळ झालेल्या त्या जीवानें समुद्राच्या पाण्याला तोंड लावलें मात्र—तें खारट होऊन गेलें !

आल्या पावलीं तो पृथ्वीकडे परतला.

रस्त्याच्या कडेला एक लहानशी विहीर होती. तिचें पाणी तो प्याला. त्या विहिरीजवळच्याच एका आंब्याच्या झाडाखालीं तो बसला. त्या झाडाच्या पावलीनें त्याला विलक्षण आनंद झाला. इतक्यांत त्या झाडावरून एक पिका आंबा खालीं पडला. तो चोखतां चोखतां त्याच्या मनांत आलें—आकाशांतल्या सान्या चांदण्या आणि समुद्रांतलीं सारीं रत्नं यांची किंमत या क्षुद्र पृथ्वीच्या एका लहानशा तुकड्याएवढीसुद्धां नाही !

नाटकशाळा

नंदनिकेतल्या विधुर कवीने ' हृदयदेवतेस ' या नांवाचें गीत लिहिलें. त्याच्या गोड गळ्यांतून तें बाहेर पडत असतांना चित्रकाराला इतका अवर्णनीय आनंद झाला—त्याच्या कानांवर पडणाऱ्या नादमधुर शब्दांचें क्षणोक्षणी रसमधुर रंगांत रूपांतर होऊं लागलें. घरीं पोचतांच त्यानें ' हृदयदेवता ' हें चित्र काढण्याला प्रारंभ केला.

कवीच्या नव्या काव्याची कीर्ति राजापर्यंत पोचली. त्याला वाटलें, या सुंदर काव्याची स्फूर्तिदेवता आपली नाटकशाळाच आहे असें सिद्ध झालें तर आपली निंदा करणारांचे दांत त्यांच्याच घशांत जातील.

महाराजांनीं कवीला बोलावून आणलें व सन्मानपूर्वक आसनावर बसविलें. कवीनें ' हृदयदेवतेस ' हें गीत गाऊन दाखविलें.

' काय सुंदर गीत आहे ! ' महाराज म्हणाले.

कवीनें स्मितपूर्वक या स्तुतीचा स्वीकार केला. सूक्ष्म नजरेला या स्मितामध्ये उपहासाची छटा आढळल्यावांचून राहिली नसती.

' हें गीत कसं सुचलं तुम्हांला ? '

' माझ्या दिवंगत पत्नीची स्मृति हीच माझी स्फूर्तिदेवता. '

' छे: ! कवि उद्गारला—जिवंत काव्य निर्माण व्हायला स्फूर्तिदेवताही सजीवच हवी ! '

आडपडद्यानें राजा आपल्या चारित्र्यावर शितोडे उडवीत आहे असा कवीला भास झाला. तो रागानें उद्गारला, ' महाराज, सुंदर नाटकशाळा पदरीं बाळगण्याइतका कवी श्रीमंत नसतो. '

‘ आज नसला तर तो उद्यां होईल. ’ महाराज महालांतील आपल्या नाटकशाळेच्या भव्य तैलचित्राकडे पाहत पुढें म्हणाले, “ कविराज, या चित्रावरूनच ही कविता सुचली असेल तुम्हाला ! ”

कवीनें नकारार्थीं मान हालविली.

‘ कविराज, तुम्हाला राजकवि करण्याचा माझा विचार आहे. पण— नाटकशाळेच्या चित्राकडे तुच्छतेनें पाहत कवि उद्गारला, ‘ पुढचे शब्द ऐकण्याआधींच इथून निघून गेलेलं बरं ! ’

कवि तेथून गेला—पण कुठें ?

कारागारांतील अंधारकोठडीत !

*

*

*

*

कवीला अंधारकोठडीत कोंडल्याची वार्ता चित्रकाराला कळली. त्याचें हृदय कंपित झालें पण चित्र अर्ध्यावर सोडणें त्याच्या जिवावर आलें ! उमलूं लागलेल्या कलिकेचें फुलणें मधेंच थांबेल का ? चित्रकाराच्या हृदयांत कलेचा आनंद आणि राजाचें भय यांचें द्वंद्वयुद्ध अखंड सुरू होतें. पण शेवटीं चित्र पुरें झालें. त्याच्या चित्रांतील रंग कवीच्या मंजुळ शब्दांचे होते; पण त्यांतलें रूप त्याच्या प्रियतम पत्नीचें होतें !

हें चित्र पाहून शिल्पकार इतका प्रसन्न झाला कीं, त्याच्या प्रतिमेनें त्या चित्राचें अमर पाषाणांत रूपांतर करण्याचा निश्चय केला.

‘ हृदयदेवता ’ चित्राची कीर्ति राजापर्यंत पोचली. चित्रकाराला बोलावणें आलें. मागील सर्व प्रश्नांची आवृत्ति झाली. आपल्या चित्राची स्फूर्तिदेवता राजाची नाटकशाळा आहे, हें कांहीं केल्या चित्रकार कबूल करीना. राजवाडा म्हणजे दुसरा तुरुंगच, या वचनाचा प्रत्यय त्याला क्षणार्धांत आला !

*

*

*

*

ही वार्ता ऐकतांच शिल्पकाराच्या हातांतील हातोडी गळून पडली. जन्माचा सत्यानाश करणारी असली मूर्ति करण्यापेक्षां—पण पुढें त्याला विचारच करतां येईना. कंठांतून बाहेर पडलेली तान ओंठाना थांबवितां येईल का ?

त्यानें कलेच्या धुंदीत हातोडी उचलली—त्याचें मन म्हणत होतें—

प्रौढ व विधुर कवीने केवढें कलाप्रेम दाखविलें ! तरुण व विवाहित चित्रकारानें कलेच्या पावित्र्याकरितां हांसत अंधारकोठडी पतकरिली ! मग आपल्यासारख्या तरुण अविवाहित कलावंतानें माघार घेणें भ्याडपणाचें ठरणार नाहीं का ?

भावी पत्नीच्या मूर्तीचें चिंतन करित त्यानें पुतळ्याचें काम पूर्ण केलें. राजाचें निमंत्रण, उभयतांचीं प्रश्नोत्तरे आणि कलावंताची अंधारकोठडीकडे रवानगी या तीन अंकी दुःखान्त नाटकाचा पूर्वाप्रमाणेंच प्रयोग झाला.

*

*

*

*

नंदनिकेचे तीन सूर्य तीन अंधारकोठड्यांत जाऊन पडले.

आकाशांतल्या नक्षत्रांकडे घटकान् घटका उत्कंठित दृष्टीनें पहात वसणारा कवि ! खोलींत लोंबणाऱ्या कोळिष्टकांचें निरीक्षण करण्याचा त्याला कंटाळा आला. सूर्यास्ताच्या विविध रंगांना सरावलेली चित्रकाराची दृष्टि ! खोलींतल्या अंधारांत पडणाऱ्या लहानशा कवडशाचा तिला राग येऊं लागला. ओवड-धोवड दगडांतून सुंदर मूर्ति काढण्याला सरावलेला चित्रकाराचा हात ! अंधारकोठडीच्या निर्जीव भिंतीचा स्पर्श होतांच तो दचकून मार्गें होई.

कोठड्यांमधील भिंतींना एकएक झरोका होता. त्या झरोक्यांतून तिघांनींही विचारविनिमय केला. जन्मभर अंधारकोठडींत खितपत पडायचें ? छेः ! मग आपल्या कलेचा उपयोग काय ? कस्तुरी कुणी जमिनींत पुरून ठेवतो का ? राजा म्हणतो तें कबूल करावें अन्—

*

*

*

*

दरबाराच्या मध्यभागीं राजेसाहेब विराजमान झाले होते.

“ पूजेच्या वेळीं देवता लाजत नसतात ” राजेसाहेब आपल्या प्रियकरणीकडे पाहून हळुच म्हणाले. पण तिची मान वर झाली नाहीं. माणसाचा हात दूर झाल्यावांचून लाजाळूच्या झाडाला मोकळेपणा वाटत नाहीं हेंच खरें !

कवि तिच्यापुढें येऊन उभा राहिला व म्हणाला, ‘ देवि, हृदयदेवतेस या काव्याची स्फूर्ति आपलें व महाराजांचें प्रेम पाहूनच मला झाली. मी हें हृदयंगम काव्य आपणांला अर्पण करतो. ’

तिची मान अधिकच खाली गेली. जणूं कांहीं ती गळ्यांतल्या माळेंतील मोत्येंच मोजीत होती.

चित्रकार पुढें येऊन म्हणाला, 'देवि, हृदयदेवता चित्र काढण्याची कल्पना मला आपलें व महाराजांचें अलौकिक प्रेम पाहूनच सुचली. तें सुंदर चित्र मी आपणांला अर्पण करतो.'

पण नाटकशाळेंनें दृष्टि कांहीं वर केली नाहीं. ती शालूची सुंदर किनार महाण्यांत दंग झाली आहे असा प्रेक्षकांना भास झाला.

शिल्पकार पुढें आला व म्हणाला, 'देवि, आपल्या हृदयांतील महा-
राजांविषयीची प्रीति म्हणजेच माझी 'हृदयदेवता' मूर्ति! ती कलाकृति मी आपणांला अर्पण करतो.'

नाटकशाळेची दृष्टि शालूवरून पायांकडे वळली. पायांतील सोन्याच्या गांखळ्यांचा तिला अभिमान वाटत असावा.

कवि, चित्रकार व शिल्पकार यांना द्यावयाचीं पारितोषिकें घेऊन खाजगी नगरभारी पुढें आले. तिघेही कलावंत अभिमानानें सभेकडे पाहूं लागले.

नाटकशाळा एकदम उठून उभी राहिली. तिनें मान वर करून पाहिलें. प्रेक्षकांना वीज चमकल्याचा भास झाला.

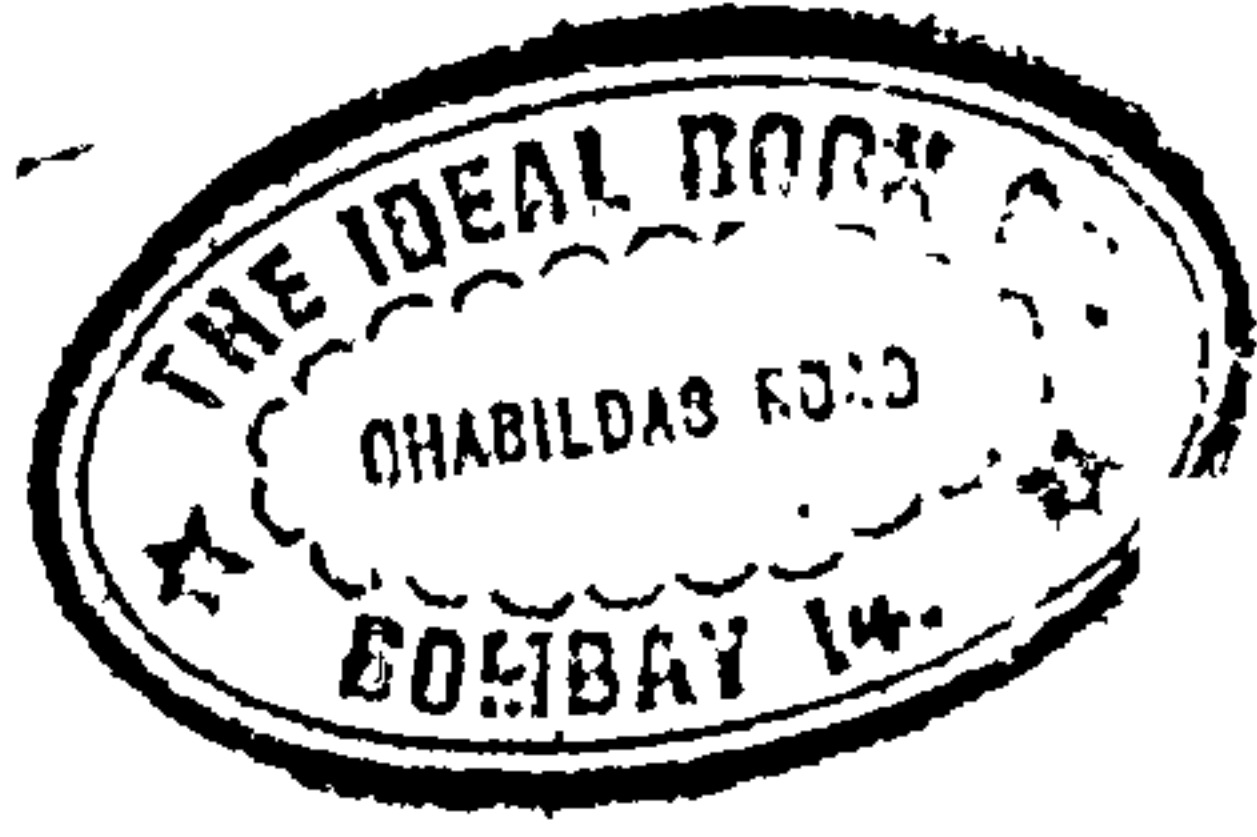
विजेच्या पाठोपाठ पर्जन्याच्या धाराही यायच्याच !

महाराजांनीं त्या अश्रूंकडे अभिमानपूर्ण कटाक्ष फेंकला. प्रेक्षक कुजबुजले, या अलौकिक सन्मानामुळें तिच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु वहात आहेत.'

अश्रु पुसण्याचा मुळींच प्रयत्न न करतां ती नाटकशाळा धीर गंभीर स्वरानें म्हणाली, "महाराजांचें प्रेम माझ्या रूपावर आहे; आणि—आणि माझें प्रेम त्यांच्या वैभवावर आहे!"

कवि, चित्रकार आणि शिल्पकार यांनीं एकदम खाली मान घातली. प्रत्येकाचें हृदय म्हणत होतें 'खरी कलावंत हीच आहे!'

शेजारी ✓

किती सुंदर तळें होतें तें ! जणुं कांहीं आकाशातील मेघमालिकांनीं जाता येतां आपला शृंगार पाहण्याकरितां भव्य सुंदर आरसाच पृथ्वीवर ठेवला होता. त्या तळ्याच्या कांठावर सुंदर झाडीही होती. गोल बिलोरी आरशाची नक्षीदार चौकटच !

तळ्यांत मासे आनंदानें नाचत. झाडींत पक्षी उल्हासानें गात.

योगायोगानें एका माशाची आणि एका पांखराची ओळख झाली.

पांखरानें विचारलें, 'तळ्याच्या आंत पोहतांना मोठी मौज वाट, असेल नाहीं ?'

अहंकार कुणाला नसतो ? माशानें तळ्याच्या आंतील चमत्कारांचें वर्णन केलें. तें वर्णन संपल्यावर माशानें विचारलें, 'आभाळांत उडतांना मोठी गंमत वाटत असेल नाहीं ?'

पांखरानें एखाद्या महाकवीला शोभेल असें वर्णन केलें. मासा मनांतल्या मनांत तळमळूं लागला.

लवकरच दोघांची तळ्याच्या कांठावर गांठ पडली. मासा पाण्याबाहेर पडत होता. पक्षी पाण्यांत उतरत होता.

झाडावर चढून मग आभाळांत उडण्याची माशाची महत्त्वाकांक्षा होती.

पण मासा झाडापर्यंत सुद्धां पोचला नाहीं. तळ्याच्या कांठावरच तो तडफडत मेला.

आणि पांखरुंही तळ्याच्या तळापर्यंत गेलें नाहीं. पाण्यांतल्या वेलींच्या जाळ्यांत पाय अडकून तें मधल्यामधेंच गुदमरून गेलें !

त्या दिवशीं तळ्याच्या कांठावरलीं पांखरें आपापसांत म्हणत होतीं, 'या झाडीजवळ तळं आहे हें फार चांगलं आहे हं ! असेच मधून मधून मासे मिळत जातील आपल्याला खायला !'

आणि तळ्यांतले मासे म्हणत होते, 'आपल्या तळ्याजवळ झाडी आहे हें फार चांगलं आहे हं ! अशींच मधून मधून पांखरें मिळत जातील आपल्याला खायला !'

मोत्याचें पीक

पाणबुड्यांनीं वरुणदेवतेची प्रार्थना केली ' देवा ' तूं मृगाचा पाऊस आणि मघाचा पाऊस भरपूर पाडतोस. मग लांबट मोत्यांप्रमाणें दिसणारें सुंदर भात तयार होतें. तूं हस्ताचा पाऊसही खूप पाडतोस. मग गोल मोत्यांच्या दाण्यांप्रमाणें दिसणारा सुंदर जोंधळा तयार होतो. पण भात काय, जोंधळा काय, सारेंच क्षणभंगुर !

मोत्यांचें पाणी वर्षानुवर्षें टिकतें ! ' देवा, यंदा नुसत्या स्वातीचा पाऊस पाड. खूप खूप मोतीं पिकूं देत. गोरगरिवांच्या मुलांच्या कानांत झूल झुलूं देत. त्यांच्या बायकांच्या हातांत मोत्यांचीं कांकणें फुलूं देत. मंदिरांच्या दारादारावर मोत्यांचे पडदे हलूं देत. '

वरुणाच्या पोटांत शिरायला पाणबुड्यांना कांहीं कुणी शिकवायला नको ? आणि वरुणदेवतेचें हृदय काय सुद्धाम द्रववावें लागतें ? भक्तांची विनंति देवतेनें आनंदानें मान्य केली.

* * * * *

पावसाळा आला. लोक मृगाची अत्यंत उत्कंठेनें वाट पहात होते. पण मृगाची चाहूल त्यांना कुठेंच ऐकूं येईना !

मधलीं सारीं नक्षत्रेही कोरडीं गेलीं. लोकांच्या तोंडचेंच नव्हे तर पृथ्वीच्या पोटांतलें पाणीही पळून गेलें. तृणांकुरांबरोबर आशांकुरही दग्ध होऊं लागले. मघा आल्या.

लोकांच्या डोळ्यांत प्राण उभे राहिले.

मघा जशा आल्या, तशा गेल्या.

लोकांच्या डोळ्यांतले प्राण तडफडूं लागले.

आशा म्हणाली ' हस्तांत पाऊस पडेलच पडेल. उगीच कां हत्तीचा पाऊस म्हणतात त्याला ? '

मुसळधार तर नाहीच, पण करंगळीएवढी धार सुद्धां हस्तांत पडली नाही. हत्ती दूर राहिला, ससा सुद्धां दिसला नाही ! लोकांनीं व्याकुळ दृष्टीनें आभाळाकडे पाहिलें.

पण वांसरूं कितीही हंबरलें तरी आटलेली गाय त्याला दूध कुठून देणार ? स्वातीमध्ये मात्र उभ्या वर्षाचा पाऊस कोसळला !

* * * *

समुद्रांतले शिंपले हास्यपूर्वक त्या सरींचें स्वागत करीत होते.

सारे पाणबुडेही त्या सरींना ' या या ' म्हणत होते.

मात्र शेतकरी रडत होते, व्यापारी कुढत होते, जग भोंवळ येऊन पडत होतें !

* * * *

पाणबुडे पाण्याबरोबर नाचत आले.

इतके मोत्यांचे शिंपले त्यांना साऱ्या जन्मांत मिळाले नव्हते.

श्रमानें आणि आनंदानें ते झोपीं गेले. मोतीं काढण्याचें काम बरोबर आलेले लोक करीतच होते. ते जागे होऊन पाहतात तों समोर उंच उंच राशी पडलेल्या ! एकाला वाटलें, भाताची रास असेल ही ! दुसऱ्याला वाटलें, जोंधळ्याची रास असेल ती ! त्यांनीं आपल्या डोळ्यांवरून हात फिरविला. प्रत्येकानें अंगाला चिमटा घेऊन पाहिला. कुणीही स्वप्नांत नव्हता.

त्यांच्यासमोर पसरलेल्या साऱ्या राशी मोत्यांच्या होत्या. त्या राशी पाहून त्यांची तहानभूक हरपून गेली.

* * * *

पण भुकेची जागा ब्राह्मानंदानेंही फार वेळ भरून निघत नाही.

योड्या वेळानें जो तो तळमळूं लागला. प्रत्येकाच्या पोटांत कावळे ओरडूं लागले होते. बरोबर आणलेली शिदोरी केव्हांच संपून गेली होती !

मोत्यांनीं भरलेले हारे डोक्यांवर घेऊन ते लोकवस्तीच्या दिशेनें धावूं लागले. दुरून एक झोंपडी दिसली त्यांना. आतां आपल्याला खायला मिळणार म्हणून जो तो जोरानें चालूं लागला.

*

*

*

*

त्या शेतकऱ्याच्या दारांत एक गाय मोठमोठ्यानें हंबरडा फोडून एका निश्चेष्ट वासराला चाटीत होती.

घरांतली कारभारीण तिच्या मानेवर मान टाकून तिचें सांत्वन करीत होती.

झोंपडीच्या दारांत ज्यांच्या बरगड्या नू बरगड्या मोजतां येतील अशीं तीन चिळींपिळीं हा देखावा पाहून भांबावून गेलीं होती.

पहिल्या पाणबुड्यानें विचारलें, ' काय झालं बाई वांसराला ? '

' उपासानं मेलं ! '

' उपासानं ? ' एकानें प्रश्न केला.

' चारा खात नव्हतं ? ' दुसऱ्यानें विचारलें.

' चारा ? ' हताशपणानें ती उद्गारली ! क्षणभर थांबून हुंदके देत ती म्हणाली, ' कुठून आणूं मी चारा ? '

बाई फार गरीब आहे हें उघडच दिसत होतें. आपल्या हाऱ्यांतलीं मूठभर मोत्यें हातांत घेऊन त्या पाणबुड्यांचा पुढारी पुढें झाला. तिच्या जवळ जाऊन मूठ उघडीत तो म्हणाला, ' साधा चारा कशाला हवा ? हा मोत्यांचा चारा घे ! '

तीं मोत्यें पाहून बाईला मोह पडला. मरून पडलेल्या वांसराला ती विसरली. गाईच्या डोळ्यांतून वाहणारें पाणी त्या मोत्यांच्या पाण्यापुढें तिला कांहीं केल्या दिसेना.

तीं मोत्यें घेण्याकरितां तिनें हात पसरला. इतक्यांत तो पाणबुड्या म्हणाला, ' आम्हाला काय देणार तूं ? '

त्या सर्वांच्या डोळ्यांत कसली तरी विलक्षण अतृप्ति थैमान घालत होती ! तिला भलतीच शंका आली. ती रागानें ओरडली, ' चालते व्हा इथनं

पाणबुड्यांच्या त्या पुढाच्याला आपली चूक कळून आली. तिच्यापुढे मोती करीत तो म्हणाला, 'आम्ही सारे भाऊ आहोत तुझे. भाऊबिजेची ओवाळणी म्हणून तुला हे मोती आम्ही देणार आहोत !'

तिने त्या मोत्यांना भीत भीत हात लावला. त्यांतले चारपांच ती उचलून घेणार इतक्यांत तो पुढारी म्हणाला, 'भावाला जेवायला वाढल्यावांचून शिणीला ओवाळणी मिळत नाही !'

ती दचकून मार्गेशाली. एखाद्या वेड्या माणसाप्रमाणे शून्य दृष्टीने पहात ती किंचाळली, 'चला, चालते व्हा इथनं ! एकच भाकरी आहे माझ्या घरांत. माझ्या पोरांना हवी ती !'

* * * *

पाणबुडे तिथून निघाले. ते गांवांत आले, घरोघर फिरले. पण मूठ मूठभर मोती घेऊनसुद्धा चतकोर भाकरी देणारा मनुष्य त्यांना भेटला नाही !

सर्वत्र एकच देखावा दिसत होता.

अस्थिपंजर झालेलीं माणसें !

आणि भुकेने व्याकुळ झालेले त्या माणसांचे निस्तेज डोळे !

झोंपडींत, घरांत, मंदिरांत सुखाच्या सर्व वस्तु होत्या. फक्त एकच गोष्ट लव्हती—अन्न !

चालून चालून पाणबुड्यांचे पाय गळून गेले होते. तोंड फुलून आले होते. शेक्यावरल्या मोत्यांचे ओझेही असह्य झाले होते त्यांना आतां !

* * * *

एका देवळांत देवापुढे हात जोडून बसलेल्या संन्याशाला त्यांनी विचारले जगांतलं सारं अन्न गेलं कुठं ?'

'अन्न आलंच नाही, मग जाणार कुठं ?'

'आलंच नाही ?'

'येणार कुठून ? मृगाचा पाऊस नाही, मघाचा पाऊस नाही, हस्ताचा पाऊस नाही. फक्त स्वातीचा पाऊस पडला. त्या पावसाचा पोटाला काय उपयोग ? त्यानं फक्त मोती पिकतात !'

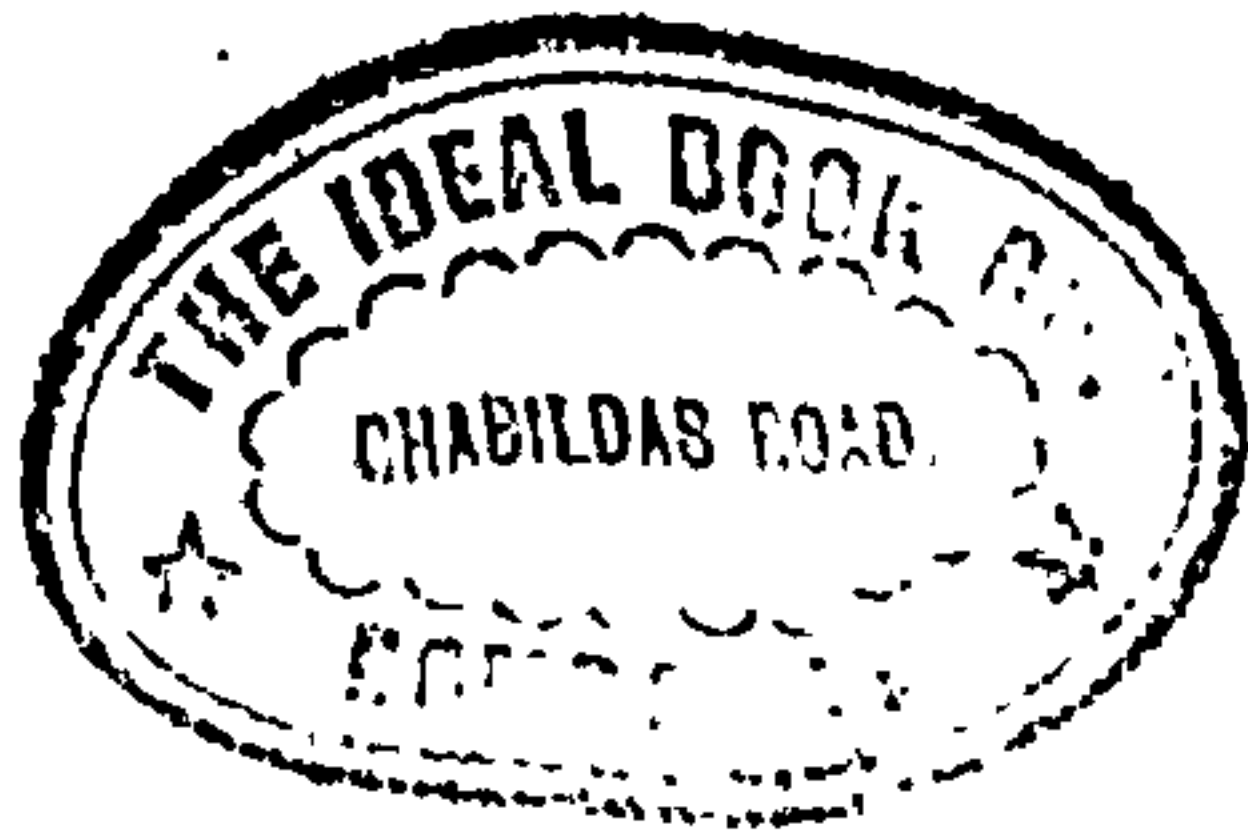
त्यांच्या डोक्यावरल्या हान्यांकडे पाहत संन्याशी म्हणाला, 'अन्न घेऊन आलाय वाटतं तुम्ही ? द्या, कांहीं तरी द्या मला ! शिळ्या भाकरीचा, उष्ट्या भाकरीचा, कसलाही तुकडा द्या.'

संन्याशी त्यांचे पाय घरुं लागला.

सारे पाडबुडे वेड्यासारखे समुद्राकडे धांवत गेले. ते सारे मोत्यांचे हारे त्यांनीं समुद्रांत ओतले. एकही मोतीं त्यांनीं बाहेर ठेवले नाहीं.

सर्वोनीं हात जोडून वरुणदेवतेची प्रार्थना केली. देवा, मृगाचा पाऊस पडूं दे, मधाचा पाऊस पडूं दे, हस्ताचा पाऊस पडूं दे. स्वातीचा पडला नाहीं तरी चालेल.

१९३८

घरटे आणि धरणीकंप

फार जुने झाड होते ते !

नुकत्याच उडू लागलेल्या त्या चिमण्या पांखराच्या कित्येक पिढ्या याच झाडावर आपले घरटे बांधित आल्या होत्या.

या वृक्षाने अनेक वावटळींना तोंड दिले होते, कितीतरी वादळे पाहिली होती, पण त्याच्यावरले एक सुद्धा घरटे कधी मोडून पडले नव्हते !

पण एके दिवशी ते झाड थरथर कांपू लागले.

त्या चिमण्या पांखराच्या आईला वाटले—बाहेर वादळ सुरू झाले आहे. पिलाने बाहेर डोकावून पाहिले. आकाश अगदी निरभ्र होते !

आई पिलाला आंत ओढित म्हणाली, 'कुठली तरी वावटळ असेल, झोप तू !'

आईच्या स्पर्शाचा मधुर आनंद आज त्याला नकोसा झाला !

त्याने पुन्हा बाहेर डोकावून पाहिले.

झाड अधिकच हलू लागले होते. जणुं कांहीं धरणीमातेवर कुणीतरी एक प्रचंड चवरी फिरवीत होते.

चिमणे पांखरुं पाहू लागले—वावटळीचे एकही लक्षण दिसत नव्हते.

हां हां म्हणतां भोवतालचीं मंदिरे कोसळू लागलीं—देवालये—राजवाडे—

धाड—धाड—धाड—

आई—आई—आई—ग—

ते भयंकर आवाज कानांवर पडतांच ते पांखरुं आईला घरच्याबाहेर ओढू लागले.

आई त्याला परत घरट्यांत ओढू लागली.

पिलू म्हणत होते—‘आई ही वावटळ नाही, हे वादळ नाही, हा घरणीकंप आहे!’

आई सांगत होती ‘बाळ, आपलं झाड फार जुनं आहे. असले खूप घरणीकंप पाहिले आहेत ह्यानं!’

घरट्याच्या तोंडांत एकमेकांवर प्राणापेक्षांही प्रेम करणारे ते दोन जीव भांडू लागले.

आई म्हणे, ‘बाळ, कसला घरणीकंप घेऊन बसला आहेस? बाहेर प्रलय सुरू झाला आहे. घरट्याला चिकटून राहिलो तरच आपले प्राण वांचतील. हे जुनं झाड मोठं खंबीर आहे!’

पिलू म्हणे, ‘आई, घरणीकंपाची कल्पना नाही तुला! घरट्याबाहेर पडलो तरच आपले प्राण वांचतील. या जुन्या झाडाचा कांहीं नेम नाही आतां!’

पिलाने आईला जवळजवळ घरट्याबाहेर ढकलले. इतक्यांत त्याला दूर लोटून ती रागाने आंत आली.

तिच्या धक्क्याने ते पिलू घरट्याबाहेर पडले.

कानठळ्या वसविणारा एक प्रचंड आवाज झाला—कड—कड—कड—काड—काड—काड—काड—तो जुना वृक्ष मुळासकट उपटून पडला होता!

ते चिमणे पांखरुं आईला शोधण्याकरितां त्या वृक्षाभोवती घिरट्या घालू लागले.

सागरा, अगस्ति आला

प्राचीन काळची कथा. पृथ्वीवरील सुवर्णमय पर्वतांची रत्नखचित शिखरें सागरानें दुरून पाहिलीं. सूर्यकिरण वर पडल्यामुळें तीं इतकीं चमकत होतीं कीं जणुं काय कुवेरानें आपलें सर्व भांडार त्या शिखरावरच आणून ठेविलें आहे असा भास होई. सागरानें स्वतःचें भांडार पाहिलें. त्यांत शंख, शिंपा, सागरफेन आणि वाळू यांखेरीज दुसरें कांहींच नव्हतें !

सागर पृथ्वीजवळ याचना करण्याकरितां आला. लाटांच्या परड्या जाई-जुईच्या फुलांनीं भरून आणून त्यानें पृथ्वीच्या पायांवर वाहिल्या. पृथ्वीच्या औदार्याचें स्तुतिस्तोत्र त्यानें गंभीरपणानें म्हणून दाखविलें. पृथ्वी प्रसन्न झाली.

सागरानें वर मागितला आणि पृथ्वीनें तो दिला. अखंड प्रदक्षिणा घालण्याची आणि अभिषेकाचें पाणी तीर्थ म्हणून वापरण्याची परवानगी सागरानें मागितली. पृथ्वीला आश्चर्य वाटलें. ती स्वतःशींच उद्गारली ' सागर अगदीं वेडा दिसतो ! मजजवळचीं रत्नं मागण्याइतकंसुद्धां त्याला ज्ञान नाही. '

वरुण मेघकुंभांनीं पृथ्वीला नित्य अभिषेक करीत असे. पृथ्वीनें सर्व पर्वत-पठारांना आज्ञा केली. अभिषेकाचें पाणी पूर्वीप्रमाणें पर्वतांच्या पायथ्याशीं न राहतां सागराकडे वाहूं लागलें. हळुहळु त्या पाण्याबरोबर पर्वतांच्या शिखरांवरील रत्नेंही जाऊं लागलीं. पर्वतांचीं सोन्याचीं शरीरें धुवून निघालीं. तिकडे सागर रत्नाकर झाला; पण इकडे पृथ्वी कंगाल बनली.

सागराचें कारस्थान पृथ्वीला कळलें, पण तें पूर्ण दारिद्र्य प्राप्त झाल्यानंतर. स्वतःभोवतीं फार दुरून प्रदक्षिणा घालणाऱ्या चंद्राला तिनें ही सर्व हकीकत सांगितली. पण आपल्याला पाहतांच हर्षानें नाचूं लागणारा सागर असलें

कपट करील या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसला नाही. पृथ्वीने सूर्याला विनंत केली; पण जलपानामुळे तो सागराचा भिंथा झालेला. आपल्या साहाय्याला कोणीच येत नाही हे पाहून पृथ्वी रागाने थरथर कांपू लागली. विचारीच्या वक्षःस्थलावरील सुंदर नगरभूषणांचा मात्र नाश झाला. राग मनांत मावेनासा झाला की तिच्या नेत्रांतून तप्त ज्वालारस वहात असे. पण अंतःकरणाप्रमाणे स्वतःचें अंगहि दग्ध करून घेण्यापलीकडे त्यापासून कांहीं लाभ होत नाही असें तिला आढळून आलें !

एके काळीं वैभव संपन्न असलेली पण आतां दरिद्री झालेली पृथ्वी निराश मनाने विचार करूं लागली. पर्वत शिलामय झाले, नगरांची कळा लोप पावली. राजांच्या जामदारखान्यांतसुद्धां रत्ने राहिलीं नाहींत. सर्व रत्ने आपल्या तळारीं ठेऊन सागर तिच्या दारिद्र्याची थट्टा करूं लागला.

पृथ्वीमातेनें आपल्या अपत्यांकडे आशेनें पाहिलें. अनेक बृहस्पति उठले व सागराकडे जाऊन त्याची गोड शब्दांनीं विनवणी करूं लागले. किनाऱ्यावरून रत्ने मागणाऱ्या या दुर्बलांना सागराने उत्तर दिलें, “ रत्नाचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य तुमच्या अंगीं नाहीं म्हणून तीं मी ठेविलीं आहेत. तुम्ही समर्थ झालांत कीं तीं तुम्हांला परत मिळतील. ” बोलके बृहस्पति विजय मिळाला म्हणून आनंद मानीत परत गेले. शब्दांनीं वैभव अथवा स्वातंत्र्य मिळत नसतें हे विचाराऱ्यांना ठाऊकहि नव्हतें !

वषेच्या वषे लोटलीं ! पृथ्वीवरील प्रजा दुबळी आहे, हा सागराचा सिद्धांत कायम राहिला. कंटाळून जाऊन पृथ्वीनें आपल्या शूर पुत्रांकडे पाहिलें. त्यांनीं सागरावर हल्ला चढविला. पण सागराच्या प्रचंड लाटांपुढें त्यांचें कांहीं चालेना. कांहीं तत्काळ किनाऱ्याकडे परतले. पण ज्यांनीं सागराच्या तळारीं जाण्याचें धाडस दाखविलें, त्यांचीं प्रेतेंसुद्धां हाताला लागलीं नाहींत !

पृथ्वीचें नैराश्य कळसाला पोहोचलें. पतंग दिव्यावर झडप घालतो त्याप्रमाणे सूर्यावरील ज्वालामुखीवर झडप घालून जळून जावें असें तिला वाटूं लागलें. उन्मत्त सागराच्या लाटा आकाशाला जाऊन मिडल्या. इतक्यांत कुठून तरी मधुर परंतु गंभीर ध्वनि आला, “ माते, भिऊं नकोस. ”

हे शब्द एका ऋषिकुमाराचे होते. तो तत्काळ सागराकडे गेला व त्यानें रत्नांची मागणी केली. कुमाराची कृपा मूर्ति पाहून सागर उपहासाने त्याला

म्हणाला, “बाबा, स्नानसंध्या सोडून या फंदांत कशाला पडतोस ? एका लाटेसरशीं मी तुझा चुराडा करून टाकीन. ”

ऋषिकुमारानें त्याच्या बोलण्याकडे लक्षच दिलें नाहीं. गुडघाभर पाण्यांत उभा राहून तो मंत्र जपूं लागला. सागर उन्मादानें म्हणाला, “ऋषिमहाराज खालीं मान करून वैदपठण करण्याची ही जागा नव्हे. आपलां जीव उगीच धोक्यांत घालूं नका. ”

ऋषिकुमार ऐकत नाहीं असें पाहून सागरानें पर्वतप्राय लाटा त्याच्यावर फेंकल्या. पण त्या कुमारापर्यंत जाऊन पोचिनात. ऋषिकुमारानें मंत्र जपून आचमन करायला सुरवात केली. सागराचें पाणी भराभर आटूं लागलें. एक, दोन, तीन, कैक पुरुष पाण्याच्या जागीं वाळवंट दिसूं लागलें.

पृथ्वीचीं रत्नें पृथ्वीला परत मिळालीं. कुमाराच्या पाठीवरून प्रेमळपणानें हात फिरवीत ती म्हणाली, “वाळ तुझे नांव काय ? योद्धे आणि पंडित यांचा जिथें पराभव झाला तिथें तूं कसें यश मिळविलंस ? ”

तिला वंदन करीत कुमारानें उत्तर दिलें, ‘माते, माझं नांव अगस्ति. तुझ्या कृपेनं मला यश मिळालें. माझ्यापार्शीं पंडितांचे शब्द नाहींत आणि योद्ध्यांचीं आयुधेंहि नाहींत. तुझी भक्ति हेंच माझं वक्तृत्व आणि तेंच माझं आयुध. ’

ऋषिकुमारानें दयार्द्र अंतःकरणानें सागराचें जीवन त्याला परत दिलें. पुन्हा वाळवंटाच्या ठिकाणीं कैक पुरुष पाणी नाचूं लागलें.

अगस्ति तपश्चर्येकरितां अरण्यांत निघून गेला.

वैभवशाली झालेल्या पृथ्वीकडे पाहून मधूनमधून सागराला तिचें वैभव हरण करण्याचा मोह उत्पन्न होतो. आपला पराभव विसरून जाऊन तो भराभर पुढें येऊं लागतो. त्याचें अतिक्रमण लक्षांत येतांच किनाऱ्यावरल्या वृक्षवेली आणि वालुकाकण उच्च स्वरानें गर्जना करून म्हणतात, “सागरा, अगस्ति आला ! सागरा, अगस्ति आला. ” सागराचें तोंड तत्काळ सुकतें, त्याच्या महत्त्वाकांक्षेची भरती नाहींशी होऊन तिला ओहोटी लागते, आणि जेवढ्या वेगानें तो पुढें आलेला असतो तेवढ्याच वेगानें तो मागे जातो !

तीन कलावंत

नदीच्या तीरावर एक तरुणी अश्रु गाळीत बसली होती.

त्या तिघां मित्रांची दृष्टि एकाचवेळीं तिच्याकडे गेली. तिघांपैकी पहिला होता कवि, दुसरा होता चित्रकार आणि तिसरा होता गवई. दरबारांत कवीचें स्थान राजाच्या सिंहासनाजवळ असे. चित्रकाराची जागा मानकऱ्यांच्या रांगेत होती. गवयाला मात्र गाणें संपलें कीं खूप मार्गें जाऊन बसावें लागे. कवि नवीं नवीं काव्यें करी, चित्रकार नवीं नवीं चित्रें काढी. पण गवई मात्र तेच तेच सूर आळवी. मग त्याच्या कलेला अधिक मोल कुठून येणार ?

* * * *

ती तरुणी एकांतांत अश्रु कां गाळीत आहे हें तिघांनाही कोडें पडलें.

कवीनें जवळ जाऊन प्रश्न केला—“ हे सुंदरि, तुझ्या या अश्रूंचं कारण काय ? ”

चित्रकारानें विचारलें—“ हे चारुगात्रि, तूं अशी दुःखी कां ? ” गवयानें तिच्याकडे नुसतें पाहिलें.

ती अधिकच रडूं लागली.

* * * *

त्या तरुणीच्या दुःखाचें कारण कल्पनेनें शोधून काढावयाचें असें कवि आणि चित्रकार यांनीं ठरविलें. विचारा गवई गप्प बसला.

दुसरे दिवशीं तिघेही नदीच्या तीरावर आले. ती तरुणी तिथेंच होती. तिच्या डोळ्यांतून अजूनही अश्रु वहात होते.

कालिका

कवि तिच्याजवळ जाऊन तिच्यावर केलेली आपली कविता वाचून दाखवू लागला—‘ हृदयांत गुंफलेली मौक्तिकमाला निष्ठुर रमणानें तोडून टाकल्यावर तीं मोत्यें रमणीच्या डोळ्यांतून ओघळूं लागतात ! सुंदरि, तूं तरी या नियमाला कुठून अपवाद असणार ?.....’ इत्यादि इत्यादि.

हें काव्य ऐकून त्या तरुणीनें आपले ओंठ उघडले सुद्धां नाहींत.

चित्रकारानें तिला आपलें चित्र दाखविलें. एक तरुणी वादळांत सांपडली आहे असें दृश्य होतें तें ! सोसाट्याच्या वाऱ्यानें तिचे केस अस्ताव्यस्त झाले होते, अंगावरला पदर उडून गेला होता; पण तिला कशाचेंही भान नव्हतें. ती उन्मळून पडलेल्या एका वृक्षाकडे निश्चल दृष्टीनें पाहत होती. त्या वृक्षाला विलगलेली वेलही त्याच्यावरोवर धुळीला मिळाली होती.

तरुणीनें कांहींतरी सांगण्याकरितां आपले ओंठ उघडले. पण चित्रकाराला एकटि शब्द ऐकूं आला नाहीं.

गवई सहज गुणगुणूं लागला. किती कोमल स्वर होते ते ! आणि त्या स्वरांतला कंप. जणूं कांहीं मूर्तिमंत दुःखच आपली कहाणी सांगूं लागलें होतें.

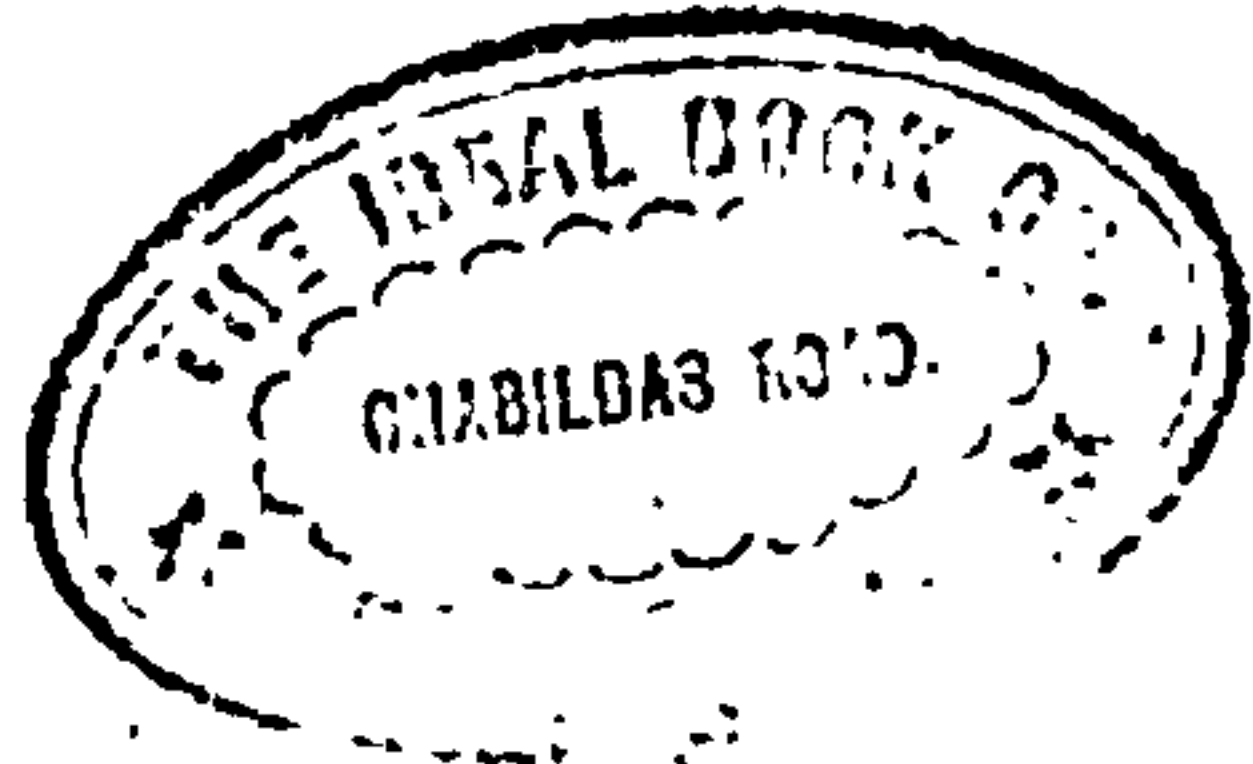
गवयाला मध्येंच थांबवून त्या रमणीनें विचारलें, “ तुम्हांला कुणी सांगितलें हें ? ”

त्यानें आश्चर्यानें प्रश्न केला, “ काय ? ”

“ माझं वाळ—इथं ! ” तिचा कंठ दाटून आला. तिनें समोर बोट दाखविलें. केवढा मोठा डोह होता तो !

गवई भांबावून गेला.

ती आर्जवानें म्हणाली, “ उगीच बोललें मी मध्यें—तुमचे ते मघांचे सूर—किती हलकं वाटलं मला ते ऐकून ! म्हणा ना—म्हणा ना तें गाणं पुन्हां ! ”

मृत्युलोकांतली मैत्री

दोन आत्मे पण एक जीव अशी त्यांची स्वर्गलोकांत प्रसिद्धी होती. अमृत प्यायचें असो, कल्पवृक्षाखालीं होणाऱ्या भोजनांत भाग घ्यायचा असो अथवा पारिजातकाचीं फुलें वेंचून तीं अप्सरांना अर्पण करायचीं असोत, त्या दोन आत्म्यांना भेदभावाचा किंवा मत्सराचा वारा कधींच स्पर्श करूं शकला नाही.

त्यांचा पुण्यसंचय बरोबरच संपला. मृत्युलोकांत त्यांना एकदम पाठविण्याचें ठरलें. दोघांनाही आनंद झाला. त्यांनीं देवाधिदेवाला विनंति केली ' देवा, कोणताही जन्म दे आम्हांला. पण एके ठिकाणीं—अगदीं जवळ जवळ आम्हांला जन्माला घाल. एकमेकांच्या सहवासांत मृत्युलोकांत सुद्धां आम्ही स्वर्गसुख मिळवूं. '

देवाधिदेवानें हंसून त्या विनंतीला संमति दिली.

* * * * *

त्या दोघांना अरण्यांतील वृक्षांचा जन्म मिळाला. दोन्हीं झाडें अगदीं एकमेकांना विलगून उगवलीं. पण एक उंच होऊन त्याच्या शाखांचा विस्तार झाला. दुसरें तसेंच खुरटें राहिलें. खुरट्या झाडाला नेहमीं ऊन हवेंहवेंसें वाटे. तें गयावया करून उंच झाडाला म्हणे भाऊ तुझ्या फांद्या जरा बाजूला घे कीं ! थोडं तरी ऊन मिळूं दे मला ! '

थोरल्या झाडांच्या फांद्या उपहासानें केलेल्या हातवान्यांनीं हलत तेवढ्याच ! त्यांनीं धाकट्या झाडाला कधींच ऊन मिळूं दिलें नाही.

सावटांत वाढलेलें तें खुरटें झाड लवकरच मरून गेलें

देवाधिदेवानें या आत्म्याला विचारलें ' कुठं देऊं तुला पुढला जन्म ? ' या दुसऱ्या आत्म्याच्या मनांत खळबळ माजली. त्यानें खूप विचार केला. शेवटीं आपल्या स्वर्गलोकांतील मैत्रीला स्मरून पहिला आत्मा परत आल्यावर तो जाईल तिथेंच जायचें त्यानें ठरविलें.

* * * *

दोन्ही आत्म्यांना हरिणांचा जन्म मिळाला. अरण्यांत गवतपाणी भरपूर होतें. दोघेंही मनसोक्त खातपीत, नाचत वागडत, उड्या मारीत. स्वर्गसुख तरी यापेक्षां काय अधिक असतें ? मात्र स्वर्गापेक्षां इथें भांडणाचे प्रसंग अधिक येत. कुणाचीं शिंगें अधिक सुंदर याबद्दल त्या दोघांचा एकदां वाद होऊन त्याची मजल रक्तपातापर्यंत गेली होती.

दोघेही मोठे झाले. एके दिवशीं एका हरिणीसंबंधानें त्यांच्यांत वाद माजला. दोघांनाही ती तिलोत्तमेइतकी सुंदर वाटली. सुंदोरसुंदाच्या इतिहासाची आवृत्ति त्या अरण्यांत होते कीं काय अशी भीति त्या दिवशीं सर्वांना वाटूं लागली !

पण असे वैमनस्याचे प्रसंग एकंदरींत फार थोडे येत.

एके दिवशीं अरण्यांत शिकारी शिरले. जिवाच्या आकांतानें पशूंचे कळप धांवूं लागले. हे दोघे मित्रही बरोबरीनें पळत होते. प्राणसंकटांतदेखील एकमेकांना सोडायचें नाहीं असा त्यांनीं निश्चय केला होता.

कुठूनसा एक शिकारी त्या दोघांच्या रोखानें आला. एका हरिणाला तो दिसला. पळतां पळतां पटकन् तें जमिनीवर पडलें. पहिल्याला वाटलें— आपला मित्र मेला—आतां त्याची चौकशी करण्यांत काय अर्थ आहे ? दुसऱ्याच क्षणीं त्या धांवणाऱ्या हरिणाच्या शरिरांत बाण घुसला. जमिनीवर पडलेलें हरिण लगेच उठून उलट दिशेनें धांवत गेलें.

मारल्या गेलेल्या हरिणाच्या आत्म्याला देवाधिदेवानें विचारलें ' कुठं देऊं तुला पुढला जन्म ? ' स्वर्गलोकांतल्या मैत्रीची अंधुक आठवण अजून त्याच्या मनाला उल्हासित करीत होती. मार्गे ओढणाऱ्या गनाला झिडकारून त्यानें उत्तर दिलें—' दुसरा आत्मा येऊं दे. मग आम्हां दोघांना एके ठिकाणीच जन्माला घाल—अगदीं जवळजवळ ! '

* * *

एका राणीच्या पोटीं जुळीं भावंडें होऊन ते आत्मे जन्माला आले. लहान-पणीं दोघां राजपुत्रांच्या वैभवांत अणुरेणुचा सुद्धां फरक पडला नाहीं. दोघां-नाही वाटलें. स्वर्गाप्रमाणें इथेंही आपलें प्रेम आतां अभंग राहिल.

राजपुत्र मोठे झाले. युवराज कुणाला करायचें यासंबंधीं चर्चा होऊं लागली. धर्मशास्त्राचें एक मत, राजेसाहेबांचें दुसरें आणि लोकांचें—पण लोकांचें मत कोण विचारीत होतें ?

सेनापतींची सुंदर कन्या नेहमीं राजवाड्यांत येई. दोघाही राजपुत्रांचें मन तिच्यावर जडलें. जो राजा होईल त्याच्याशींच लग्न करण्याचा तिचा विचार सहज बोलतां बोलतां दोघांनाही कळला.

एके दिवशीं सकाळीं दोघेही राजपुत्र शिकारीकरितां अरण्यांत गेले. राजवाड्यांतून बाहेर पडतांनाच त्यांच्या नजरा हिंस्र पशूंसारख्या दिसत होत्या. 'आज मोठी शिकार मिळणार.' दोघेही घोगच्या स्वरानें एकमेकांना म्हणाले.

संध्याकाळीं दोन्ही राजपुत्रांचीं प्रेतें राजवाड्यांत आणण्यांत आलीं. दाट झाडीमुळें पलीकडे हिंस्र पशु आहे असें वाटून दोघांनीं एकाच वेळीं शरसंधान केलें म्हणे ! नेहमींपेक्षाही तें अचुक ठरलें होतें !

* * * * *

देवाधिदेवानें त्या दोन्ही आत्म्यांना विचारलें—'कुठं देऊं तुम्हांला पुढला जन्म ?'

दोघेही एकदम उद्गारले, 'कुठंही ! पण एकमेकांपासून दूर, अगदीं दूर !'

१९३५

सुधारक !

शेंपूट तुटलेला कोल्हा म्हणाला, “ बंधुभगिनीनो, आधीं केले, मग सांगितले अशा मताचा आहे मी ! शेंपटामुलेंच मनुष्यापेक्षां कोल्ह्याचा दर्जा कमी ठरला आहे, मनुष्य म्हणजे काय ? शेंपूट नसलेला वानर ! शिवाय— शिवाय सृष्टीने दिलेली प्रत्येक गोष्ट प्राण्याच्या उपयोगी पडेलच असेही नाही. मनुष्यांतील नर पहा. त्याच्या तोंडावर दाढीमिशांचें जंगल रात्रंदिवस वाढत असतें. पण तो तें साफ छाडून आपली सुधारणा करीत आहे. म्हणून माझी या शृंगाल सभेला अशी नम्र सूचना आहे कीं आपण सर्वांनीं एक लांगूल-उच्चाटन दिन पाळावा आणि त्या दिवशीं शेंपूट कापण्याची सुधारणा अंमलांत आणावी. बंधु हो, क्रांति तुम्हांला हांका मारीत आहे. उठा, जागे व्हा ! ’

सर्व कोल्हे आपल्या म्हाताच्या पुढाऱ्याकडे टकमक पाहूं लागले. लांड्या कोल्ह्याचें म्हणणें त्यांना खरें वाटूं लागलें होतें.

म्हातारा कोल्हा उठला व रेंकत म्हणाला, “ आजच्या विद्वान वक्त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टीला माझी लांगूलपूर्वक संमति आहे. ”

लांडा कोल्हा मधेंच ओरडला “ एका, एका ! ”

म्हातारा पुढें बोलूं लागला “ शेंपूट कापल्यावर तें पुन्हां हवेंसें झालें तर तें पुन्हां उगवण्याची सोयही झाली आहे आतां. एका शास्त्रज्ञानें नुक्ताच तसा शोधही लावला आहे— ”

लांड्या कोल्ह्यानें घाईघाईनें विचारलें “ नांव काय त्या शास्त्रज्ञाचं ? ”

म्हाताच्यानें प्रश्न नकळत्यावर घालविला.

तो शेंपूट तुटलेला कोल्हा एकदम उठून ओरडला “अहो आजोबा, तें शोध लावणाराचा पत्ता हवाय मला !”

एकदम प्रचंड कोल्हेकुई उठली, ती ऐकतांच लांड्या कोल्ह्याच्या लक्षांत आपली चूक आली. पण आतां त्याचा काय उपयोग होता ? त्याचा क्रांतीचा अर्थ सान्या कोल्ह्यांना कळून चुकला होता !

वायुकन्या

उर्विकेनें वर आकाशाकडे पाहिलें. तारका कोण म्हणेल त्यांना ? जिकडे तिकडे कमळेंच कमळें फुललीं होतीं. खिन्न दृष्टीनें तिनें खालीं आपल्या भोंवतालीं दृष्टि वळविली. फुललेलीं फुलें ? छेः ! एकही नाहीं. सान्या मुक्या कळ्या ! तिनें पुन्हां वर नजर फिरविली. आकाशांतलीं कमळें नाचत होतीं. गगनिका झोंके घेतां घेतां त्या वाऱ्यानेंच या कमलांना डोलवीत आहे असा भास तिला झाला. नकळत तिचा हात स्वतःच्या पदराकडे गेला. पदर हालला. पण फक्त पानांची सळसळ झाली. तो कर्णकटु आवाज तिला ऐकवेना. जणुं कांहीं दैव तिच्या सान्या आकांक्षा तुडवीत वर गगनिकेकडे धांवत जात होतें !

सळसळ थांबली.

उर्विकेनें उत्कंठेनें हांक मारली ' आक्का ! '

रातकिड्यांची किरकिर—छेः ! तिच्या मनांतील निराशेचें अस्फुट क्रंदन होतें तें ! आकाशाच्या नील सरोवरांत जलविहाराकरितां अष्टमीच्या चंद्राची नौका अप्सरा सोडीत होत्या. तें रमणीय दृश्य पाहण्यांत तल्लीन झालेल्या गगनिकेला उर्विकेची हांक ऐकूं गेली होती. पण उत्तर देण्याकरितां मान कोण वळविणार ? ' दिव्य सौंदर्याच्या आस्वादाला तेवढेंच मुकल्यासारखें नाहीं का होणार ?

उर्विका चिडून गेली. तिच्या मनांत आलें—आपण दोघीही वायुकन्या. गगनिकेला योगायोगानें उच्च स्थान मिळालें. त्यामुळें ती अक्षरशः चडून गेली आहे. बहिणीच्या हांकेला ओ देण्याइतकीसुद्धां माणुसकी नाहीं अंगीं ?

किती उद्दाम ! उर्विकेच्या कोंडलेल्या मनाचा स्फोट झाला. ती किंचाळली
‘ आक्का ! ’ घुबडाच्या घूत्कारासारखा उर्विकेचा तो भयंकर स्वर ऐकतांच
गगनिका दचकली. तिने त्रासिक पण कंपित स्वराने विचारले ‘ काय ग ? ’

‘ आक्का—’

‘ चूप ! असली लाडीगोडी नाही चालायची आतां. माझ्याशीं बोलायचं
असेल तर आक्कासाहेब म्हटलं पाहिजे मला—’

‘ पण तूं नि मी बहिणीबहिणी—’

‘ मला नाही आठवत तें. ’

‘ अग—’

‘ अहो म्हटलंस तर तोंड झरेल वाटतं ? ’

‘ अहो आक्कासाहेब, तुम्ही नि मी दोघीही वायुकन्या ! ’

‘ पण माझं लग्न लागलंय सुंदर स्वर्गाशीं ! तुझा नवरा—तो कुरूप
मृत्युलोक—त्याच्या अंगावरला वारादेखील नको ग बाई ! ’

‘ आक्कासाहेब, मला फार फार वाटतं कीं वर यावं, आभाळांतलीं कराळं
आपल्या पदराच्या वाऱ्यानं डोलवावीं—’

‘ आणखी नाही का कांहीं वाटत ? ’

कुठल्या तरी उंच वृक्षावर पांखरांच्या पंखांचा कर्णकटु फडफडाट झाला
असें उर्विकेला वाटलें. पण तें गगनिकेचें उपहासाचें हास्य होतें.

‘ आक्कासाहेब, घटकाभर तरी मी वर येतें हो ! ’

‘ तूं वर येणार ? नी मी कुठं जाऊं मग ? माझ्यापुरतीच जागा आहे इथं ! ’

‘ तूं थोडा वेळ खालीं ये कीं ! ’

‘ तूं नव्हे, तुम्ही ! ’

‘ तुम्ही थोडा वेळ खालीं या कीं ! ’

‘ तुझ्या जागीं ? ’

‘ हो ’

‘ शहाणीच आहेस कीं नाही मोठी ! ’

‘ आक्कासाहेब—’

वर चंद्राच्या नौकेंतील अप्सरांच्या वल्ह्यांनीं उचंबळणाऱ्या जललहरीपुढें
तारकांचीं कमळें मधूनमधून लवत होतीं.

‘ आकाशाहेब—’

कंठ सुकून जाईपर्यंत उर्विकेनें हांका मारल्या. पण गगनिकेनें अवाक्षरानें सुद्धां तिला उत्तर दिलें नाहीं. उर्विका स्फुंदस्फुंदून रडूं लागली. कितीतरी वेळ तिचे अश्रु टपटप आवाज करीत पृथ्वीवर पडत होते.

*

*

*

*

आकाशांतलीं कमळें मिटूं लागलीं. पृथ्वीवरील फुलें उमळूं लागलीं. फुलांचा सुवास आणि पांखरांची किलविल यांनीं उर्विकेचें तप्त हृदय थोडेंसें शांत केलें. पण तें क्षणभरच ! फुलांच्या सुवासाला घट्ट कवटाळून धरण्याचा तिनें प्रयत्न केला. पण तो पडला मुलखाचा अवखळ. तिच्या डोळ्यांदेखत तो गगनिकेकडे धांवत गेला. पांखरेंही तशींच. त्यांनीं वर जाऊं नये म्हणून उर्विकेनें गोड गोड गाणीं म्हटलीं. पण वर गगनिका आकाशांतल्या मेघांचीं नवीं नवीं रंगीत खेळणीं दाखवीत होती. आपल्या अंगाप्रमाणें सुंदर असलेलीं तीं खेळणीं पाहिल्यावर पांखरें कशीं गप्प बसणार ? तीं भुरकणू उडालीं.

काकुळतीनें उर्विकेनें गगनिकेला हांक मारली, ‘ आकाशाहेब. ’

‘ काय ? ’

‘ आतां तरी मी वर येऊं का ? ’

श्रीमंतांचे शब्द जवाहिराप्रमाणें मौल्यवान् असतात. उर्विकेला उत्तर मिळालें नाहीं.

‘ आकाशाहेब—क्षणभर—फक्त एक क्षण ! ’

‘ उर्विके, इतकी कांहीं भोळी नाहीं मी ! ’

उर्विकेला या वाक्याचा अर्थच कळेना !

‘ येऊं का वर मी आकाशाहेब ? ’

‘ अन् मी कुठं जाऊं ? खाली ? छेः ग वाई ! तो बघ सूर्य किती वर आला. हळुहळु जमीन तापायला लागेल. जीव नकोसा होईल खालीं ! तुझी जागा तुलाच लखलाभ असो वरं उर्विके ! ’

‘ पण—’

‘ पण नाहीं नि विण नाहीं. बहीण म्हणून तुझ्याशीं इतकी तरी बोललें मी ! नाहींतर—’

गगनिका आपली केशभूषा करूं लागली. उर्विकेवरील फुलांचा सुवास तिने आपल्या केशकलापाला लावला. आकाशाच्या आरशापुढे बसून उर्विकेवरील पांखरांचीं सुंदर पिसें फुलांप्रमाणें तिने आपल्या केंसांत खोवलीं.

उर्विका मनांतल्या मनांत जळफळत होती. गोडीगुलाबीनें नाही तर नाही, पण दांडगाईनें तरी आपल्याला वर जातां येईल कीं काय हें पाहण्याचा तिनें निश्चय केला. खूप धडपडली ती ! तिचा तो रुद्रावतार पाहून वृक्षवेली कांपूं लागल्या. जिकडेतिकडे खळवळ उडाली. पण कांहीं केल्या तिला वर जातां येईना. तिला गगनिकेचे शब्द आठवले. तुझा नवरा हा कुरूप मृत्युलोक ! मृत्युलोकांशीं बांधलेली लग्नगांठ ! ती तुटणार कशी ? मरेपर्यंत आपल्याला खालींच राहिलें पाहिजे. गगनिकेला वरचें स्थान देणाऱ्या दैवानेंच आपल्याला खालीं दडपलें आहे. मग धडपड करण्यांत अर्थ काय ? डोकें फोडून घेतलें म्हणून ललाट रेषा बदलते का ? आहे त्यांत सुख मानावें हेंच खरें ! या निराशेच्या तत्त्वज्ञानानें तिच्या मनाची अस्वस्थता थांबली नाही. पण शरीराची धडपड मात्र थंडावली.

* * * * *

घटके घटकेला जमीन अधिक अधिक तापूं लागली. उर्विकेच्या अंगाला चटके बसूं लागले. त्या चटक्यांनीं कळवळून जाऊन तिनें करुण स्वरांत गगनिकेला विचारलें, ' आकाशाहेव, तुमचे पाय भाजताहेत का हो ? '

गगनिका हंसली. वरच्या शीतल लताकुंजांत ती सुखासीनपणें पडली होती. ' आकाशाहेव, दया करा हो माझ्यावर. माझं अंग भाजून निघतंयु सारं. वर घ्या मला. '

' आत्तां ? '

' आई ग. अंगाला फोड आले हो ! '

गगनिका दूर दिसणाऱ्या मृगजळाच्या भव्य आरशांत आपलें मोहक रूप पाहत एक प्रेमगीत गुणगुणूं लागली.

' आकाशाहेव, आई आई ! अगदीं सोसवत नाही हो ! '

तापलेल्या तव्यावर बसविल्याप्रमाणें उर्विकेला वाटूं लागलें. हे हाल चुकविण्याचा एकच मार्ग ! वर जायचें. पण वर जायचें कसे ?

सकाळच्या शांत वेळीं तिनें धडपड केली होती. पण ती सारी निष्फळ उरली होती. तेंच तेंच पुन्हां करण्यांत काय अर्थ ?

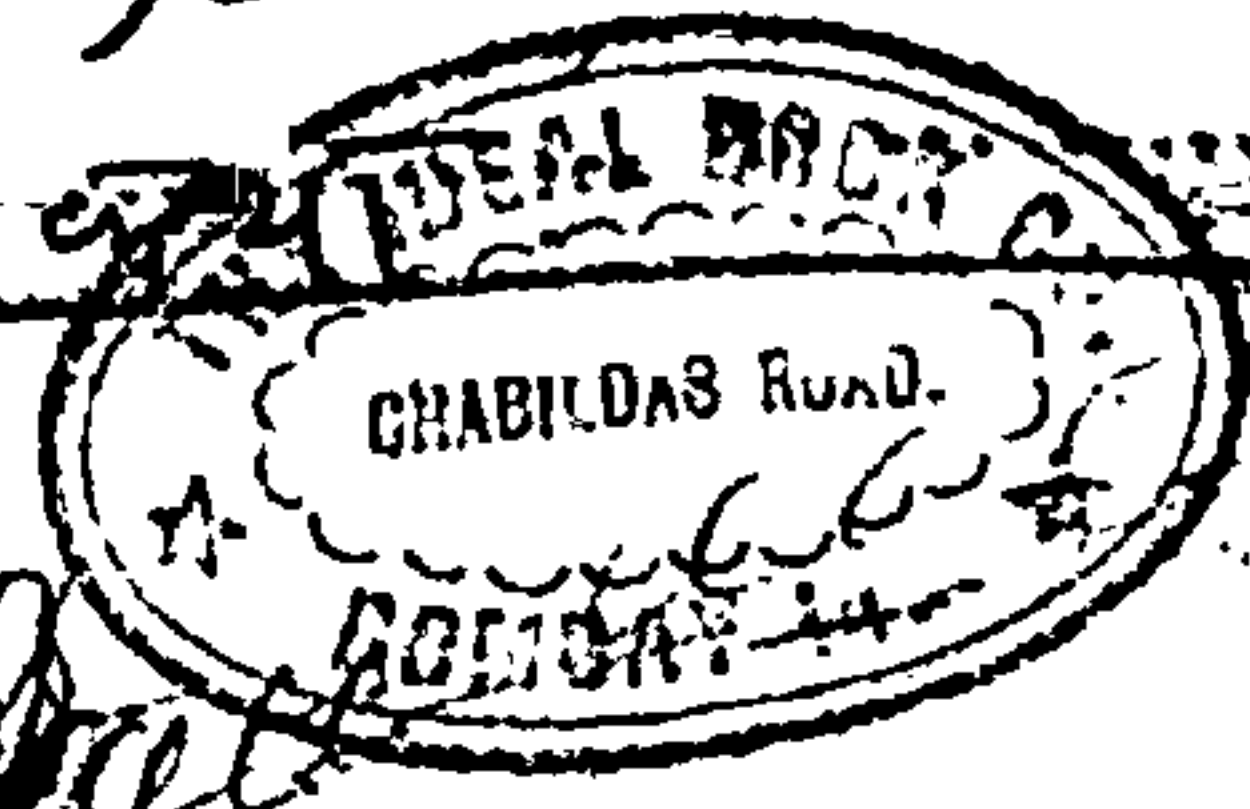
पण जीवाच्या आकांतानें मनुष्य कांहींतरी करतोच कीं नाहीं ? अंगाची लाही होऊं लागल्यावर स्वस्थ कसें बसायचें ? चटके टाळण्याकरितां उर्विका वेगानें इकडे तिकडे धावूं लागली.

कितीतरी वेळ एखाद्या यंत्राप्रमाणें तिची हालचाल सुरू होती. तिला भोंवळ आल्यासारखें वाटूं लागलें. या श्रमानेंच आपण बेशुद्ध होऊन पडणार आणि शेवटीं मरणार असें तिला वाटलें. आपण काय करीत आहों हें तिला कळत नव्हतें. पण ती डोळे मिटून एकसारखी धांवत होती. धडपडत होती.

कितीतरी वेळानें तिनें डोळे उघडून पाहिलें. आकाश पूर्वापेक्षां जवळ आलें होतें. अंगाला बसणारे चटकेही. नाहींसे झाले होते. आपण एका शीतल स्त्राकुंजाच्या द्वारांत आहों असें तिला आढळून आलें. तिनें कुतूहलानें झालीं पाहिलें.

गगनिका वेडेवांकडे हातवारे करीत ओरडत होती. ' उर्विके, वर येऊं दे ना मला. घटकाभर-क्षणभर तरी. '

म. प्र. सं. १००, गन्धनामधु शास्त्र.
 डा. नं. १८५८ लो हि
 वि.

छोटा दगड

Handwritten signature or scribble.

खालीं खळखळणारा ओढा, वर शीतल छाया पसरणारी वृक्षराजि ! कित्ती रमणीय स्थान ! एवढें सौंदर्य असूनही त्या खडकाची पूजा करण्याची लहर कधींच कुणाला आली नाही ! एका दृष्टीने बरोबरच होतें तें ! लहान मुलाला देव मानतात ना ? लहान दगडही तसाच देव होऊं शकतो ! पण एवढ्या मोठ्या खडकाचा देव कसा व्हायचा ?

शेवटीं खडकालाच एक युक्ति सुचली. मोठेपण कांहीं वाटेवर पडलेलें नाही ! त्यानें आपल्या अंगाचा एक तुकडा कापला. स्वतःच्या वेदनांकडे लक्ष न देतां तो म्हणाला “ हा तुकडा देव होऊं दे. मग आपोआप येईल मला देवकळा ! ”

तो छोटा तुकडा त्यानें ओढ्याच्या पाण्यांत टाकला. नित्य पाण्यांत राहिल्यामुळे कसा छान उजळला तो ! एके दिवशीं एक प्रवासी भर दुपारीं तिथें आला. ओढ्यांत आंधोळ करतां करतां त्यानें पाहिलें. कांहीं तरी पाण्यांत चमकत होतें. लकलकीत छोटा दगड होता तो ! वेळ जायला तिथें दुसरें साधन तरी काय होतें ? त्यानें तो छोटा दगड बाहेर आणून सावलींत ठेवला आणि रानांतील खूप फुलें गोळा करून तीं त्याच्यावर वाहिलीं.

कर्मधर्मसंयोग ! प्रवासी गेला न गेला तोंच रानांत शिकारीकरितां आलेला राजा वाट चुकून त्याच जागीं आला. राजा दमला तर होताच; शिवाय शिकार न मिळाल्यामुळे निराशहि झाला होता. तें रम्य स्थान पाहून त्याला आनंद झाला. ‘ धन्य धन्य देवाची करणी ! ’ त्याच्या मनांत विचार आ

इतक्यांत त्याची नजर त्या फुलें घातलेल्या छोट्या दगडाकडे गेली. तो हंसून म्हणाला ' एवढी सुंदर सृष्टि निर्माण करणारा देव ! पण विचारा उघड्यावर पडला आहे इथं ! '

राजानें सहज पाहिलें. ओढ्याच्या पलीकडच्या कांठावर एक सुंदर हरिण होतें. स्थानें अचुक नेम धरला. ' या देवानंच शिकार दिली मला ! ' असें म्हणत राजानें त्या छोट्या दगडाला नमस्कार केला. देवस्थान जागृत आहे हें उघडच दिसत होतें. मग देवाला उघड्यावर कसा टाकायचा ? राजाचें काय ? त्यांच्या मनांतल्या मंदिरांवरोवर खरींखुरीं मंदिरे निर्माण होतात !

थोड्याच दिवसांत त्या छोट्या दगडाची सुंदर संगमरवरी मंदिरांत विधिपूर्वक स्थापना झाली. शेंकडों भाविक लोक या नव्या देवाचें दर्शन घेण्याकरितां आणि त्याला नवस करण्याकरितां येऊं लागले. दररोज देवापुढें नारळांची ही रास होई ! पुजारी ते नारळ समोरच्या भल्या मोठ्या खडकावर फोडूं लागला. विचान्या खडकाचें अंग दररोज ठणकूं लागलें.

एके दिवशीं खडक काकुळतीनं म्हणाला, " देवा, नैवेद्य खातोस तूं आणि नारळाचे घाव बसतात माझ्या पाठीवर ! "

देवानें हंसून उत्तर दिलें ' तुझ्यासारख्या एवढ्या मोठ्या दगडाचा उपयोग काय आहे दुसरा ? '

खडकाला फार राग आला. पण तो आंतल्या आंत गिळून तो म्हणाला, ' देवा, मलाहि तुझ्यासारखा देव कर; म्हणजे हे नारळाचे घाव तरी चुकतील माझ्या कपाळींचे ! '

मंदिरांतल्या देवानें बराच वेळ विचार केला. ' समोरचा खडक हा देव आहे म्हणून आपण दृष्टांत दिला तर ? तर लोक त्याच्याच भजनीं लागतील. लोक म्हणतील देवळांतला देव लहान आहे. पण समोरचा देव—महादेवाचा अवतार आहे तो ! मग आपल्याकडे हुंकूनसुद्धां पाहणार नाही कुणी. हें मंदिराचं छत्र तरी आपल्या डोक्यावर राहिल याचा काय नेम आहे ? '

देव बोलत नाही असें पाहून खडक रागारागानें म्हणाला " छोट्ट, देव झाल्यावरोवर डोळे फिरले तुझे ! अरे, माझ्या अंगाचा लहानसा भाग तूं ! देवकळा यावी म्हणून मी जर तुला ओढ्यांत टाकलं नसतं—"

' चूप बैस दगडोवा ! ' देव ओरडून म्हणाला. " कुठं देव आणि कुठं

दगड ! मी छोटा दगड नाही, मोठा देव आहे. माझा तुझा काय संबंध ? मी स्वर्गात सिंहासनावर बसणारा ! तूं पृथ्वीवर मार्तीत लोळणारा ! ”

रात्री देवळांतली शेजारती सुरु झाली.

भक्तगण देवाला निजवीत होता. छोटा दगड—छे: देव—हां हां म्हणतां निजला.

खडकाला मात्र रात्रभर झोंप आली नाही. तो सारखा आंतल्या आंत संतापानें जळत होता.

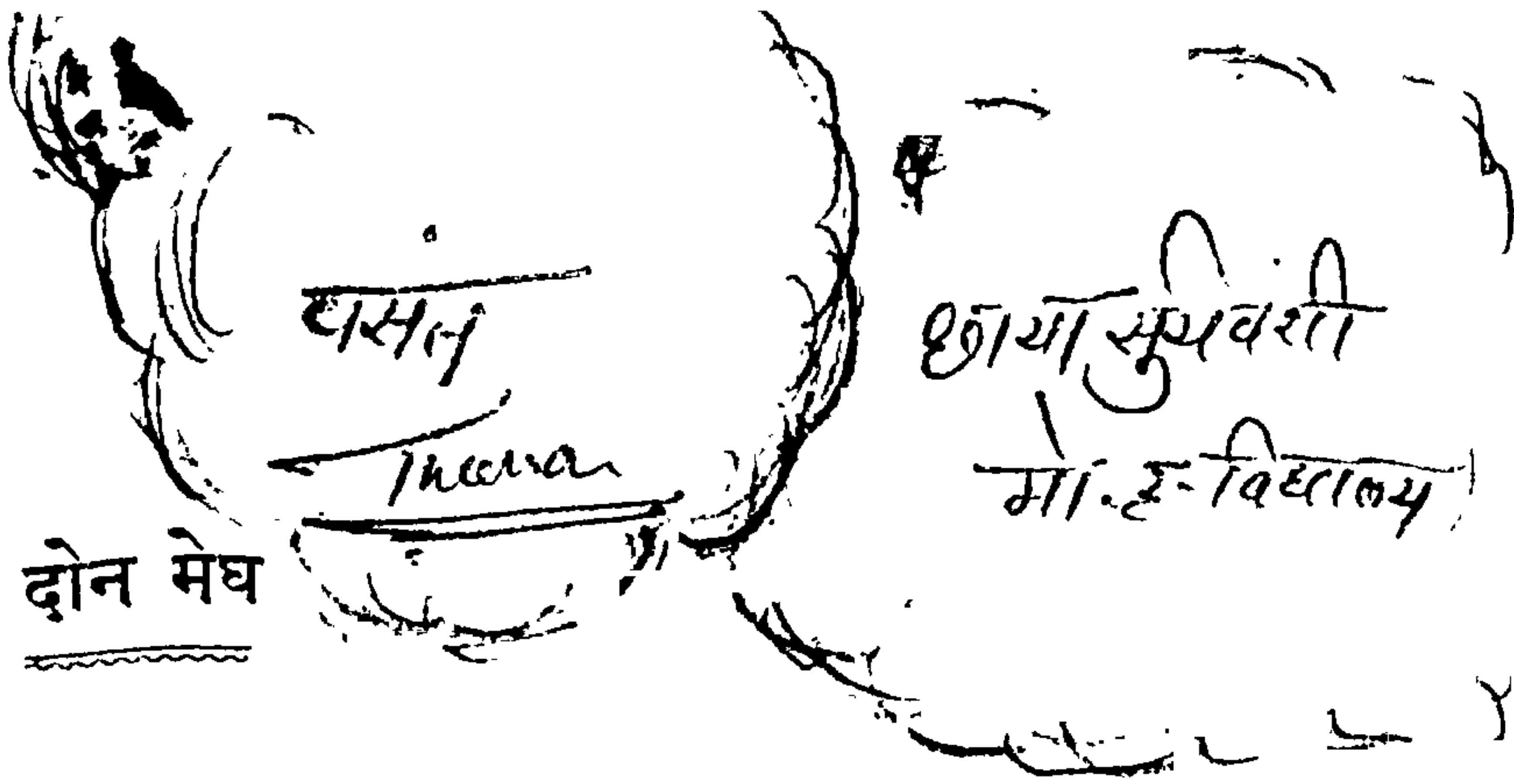
पहांटेच्या प्रहरीं मंदिराखालची जमीन हादरूं लागल्याचा भास झाला. भक्त सैरावैरा धांवले. पुजारी भयानें पळून गेला. जातांना देवाचे दागिने वरोबर घ्यायला मात्र तो विसरला नाही !

देव भिऊन ओरडूं लागला ‘ अरे खडका, अहो आजोबा—’ खडक उत्तरादाखल फक्त हंसला.

भूकंपानें नवें मंदिर कोसळून पडल्याची बातमी लवकरच जिकडे तिकडे पसरली. देवाला शोधण्याकरितां भक्त आले. पाहतात तो मंदिरासमोरील खडकाचे तुकडे तुकडे झाले होते !

आणि देव ?

त्या हजारों तुकड्यांच्या राशीत पडलेला तो छोटा दगड कुणालाहि ओळखतां येईना !

दोन मेघ

दोघेही लगवगीनें जात होते. धक्का लागतांच त्यांनीं एकमेकांकडे पाहिलें.
दोन ढग होते ते !

पांढरा ढग वरवर जात होता; काळा खालीं खालीं येत होता. पांढऱ्या
ढगानें काळ्या ढगाकडे तुच्छतेनें पाहिलें. क्षणभर थांबून तो उद्गारला,
'कुठं निघालास ?'

'पृथ्वीवर. तूं कुठं चाललास ?'

'स्वर्गांत !'

पांढरा ढग उड्डाण करणाऱ्या विमानाप्रमाणें वरवर जाऊं लागला.
काळा ढग मोडलेल्या विमानाप्रमाणें भरभर खालीं येऊं लागला.

पांढऱ्या ढगानें अभिमानानें मागें वळून पाहिलें. किती सुंदर दिसत होता
तो काळा ढग ! त्याच्यांतून लखलखकन् चमकणारी ती वीज—

दिव्यत्वाचा साक्षात्कार होता तो ! पांढऱ्या ढगानें स्वतःकडे निराशेनें
पाहिलें. विजेचा पुसट चमकारासुद्धां तिथें दिसत नव्हता.

त्यानें उत्सुकतेनें वर पाहिलें. लवकरच आपला स्वर्गांत प्रवेश होणार या
आनंदांत त्याला काळ्या ढगांतल्या त्या दिव्य तेजाचा विसर पडला.

थोड्या वेळानें त्यानें वळून खालीं पाहिलें.

काळा ढग कुठेंच दिसत नव्हता. मात्र धरणी स्नानमंदिरांतून बाहिर
पडणाऱ्या तरुणीसारखी दिसत होती, वृक्षलता गुदगुल्या झालेल्या बालकां-
प्रमाणें हंसत होत्या आणि पांखरें झाडावर बसून आनंदानें आपलीं अंगें
झाडीत होती.

पांढरा ढग स्वर्गाच्या दारांत जाऊन पोचला. आपल्याला आंत सहज प्रवेश मिळेल अशी त्याची कल्पना होती.

पण दारावरला रक्षक त्याला आंत जाऊं देईना. तो सांगू लागला, 'आंत एकच जागा रिकामी होती. पण ती नुकतीच भरली !'

आपल्या मागून येणारे पुष्कळ पांढुरके ढग या पांढऱ्या ढगानें पाहिले होते, तो आठवूं लागला. छे: ! आपल्यापुढें कुणीच नव्हतें !

पांढरा ढग भांबावून गेला. त्यानें विचारलें.

'कुणाला मिळाली ती स्वर्गांतली जागा ?'

'एका काळ्या ढगाला !' रक्षक उत्तरला.

'काळ्या ढगाला ?'

'हो. तापून गेलेल्या पृथ्वीला शांत करण्याकरितां त्यानं आपलं जीवन— सर्वस्व दिलं !' आकाशवाणी झाली.

१९३९

नवी सृष्टि

‘ खरं काव्य ’ भगवान् विष्णु आपल्या हातांतील कमळ खेळवीत उद्गारले. ‘ तत्त्वज्ञान असावं तर असं ’ आपला विस्कळित जटाभार सांवरित भगवान् शंकर म्हणाले. मेघमाला पांगून आकाशगंगेचें दर्शन व्हावें त्याप्रमाणें त्यांच्या मस्तकावरील गंगा या वेळीं दिसली. कुमार ब्रह्मदेवानें विनम्र मस्तकानें या स्तुतिसुमनांचा स्वीकार केला. आनंद व विनोद या दोघांचा त्यांच्या हृदयांत प्रेमकलह चालला होता. दोघेही तुल्यबल असल्यामुळें त्या कलहांत कोणालाच पूर्ण यश मिळालें नाहीं.

‘ तुझी ही नवीन काव्यसृष्टि पाहून माझ्या हातांतील कमळ कसं प्रफुल्लित झालं आहे पहा. ’ भगवान् विष्णु आपली रसिकता दर्शवीत म्हणाले. ‘ ही सृष्टि यांना आवडली नसती तर यांच्या दुसऱ्या हातांतील गदा माझ्याकडे रागानें बघूं लागली असती ! ’ असा विचार यावेळीं ब्रह्मदेवाच्या मनांत येऊन गेला.

‘ कुमार ब्रह्मदेव, तुझ्या या नवीन सृष्टीची कल्पना पुन्हां एकदां सांग पाहूं ’ भगवान् शंकर गळ्याभोंवतीं रुळणाऱ्या सर्पांच्या मृदु अंगावरून हात फिरवीत म्हणाले.

नंदनवनांत वसंतऋतु यावा त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या मुखावर स्मित झळकूं लागलें. विष्णु व शंकर यांच्याकडे आळीपाळीनें पाहत तो म्हणाला,

‘ स्वर्ग ही माझ्या कल्पनेची पहिली भरारी. या भरारींत मी देव निर्माण केले. पण या देवांना अमर करण्यांत मोठी चूक झाली. वडील माणसांच्या समोर अधिकउणं बोलणं बरं नाहीं हें कळतं मला ! पण—पण—एकवार विष्णूकडे पाहून ब्रह्मदेवानें आपली दृष्टि दुसरीकडे वळविली.

‘ आलं, आलं माझ्या लक्षांत. मी मोहिनीरूप घेऊन या देवांना अमृत मिळवून दिलं, याच्यावर कटाक्ष आहे तुझा ! ’ विष्णु हंसत हंसत म्हणाले.

‘ अमृतामुळें उन्मत्त होऊन गेले आहेत सारे देव ! ’ शंकर आवेशानें बोलले. त्यांचा एकएक शब्द मेघगर्जनेप्रमाणें वाटत होता. ‘ अमृत हातीं आल्यापासून भीति हा शब्दच अमरावतीतून नाहीसा झाला आहे. काल काय गुरूची बायको चंद्रानं पळविली, उद्यां काय नंदनवनांत अप्सरांचा नंगा नाच सुरू झाला. वेताल कारभार झाला आहे सारा ! परवां माझं तांडवनृत्य पहायला इंद्राला बोलावलं. तर तो उर्मट उत्तर काय देतो ‘ धांगडधिगा म्हणजे नृत्य नव्हे. तुम्हांला खरं नृत्य पहायचं असेल तर माझ्या रंभेची दासी पाठवून देतो तुमच्याकडे ! ’ असा राग आला होता म्हणतां या उन्मत्त इंद्राचा ! ब्रह्मदेवा, तुझी सृष्टि बरं ही—तुझी सृष्टि. तुझ्याकडे पाहून शांत राहिलों मी ! नाही तर—’

‘ मला तरी कुठं आवडताहेत त्यांचे हे चाळे ? ’ ब्रह्मदेव शंकराचें सांत्यन करण्याकरितां वीणामधुर स्वरानें म्हणाला. ‘ अमृत प्यायचं आणि अप्सरांबरोबर विलास करायचे, यापलीकडे स्वर्गांतल्या देवांना सुचतच नाही दुसरं कांहीं. त्यांना कंटाळून कल्पनेच्या दुसऱ्या भरारींत मी पाताळ निर्माण केला. तिथल्या दैत्यांची तर या देवांवरही ताण ! यांना अमृत मिळालं, त्यांना संजीवनीमंत्र जपणारा शुक्राचार्य सांपडला ! या दोन्ही सृष्टीचे कटु अनुभव लक्षांत घेऊनच मी आतां ही नवीन सृष्टि निर्माण करणार आहे !

कमलपत्रावर संध्या रंगानें लिहिलेली आपली कल्पना ब्रह्मदेवानें विष्णु व शंकर यांच्यापुढें ठेविली.

नवीन सृष्टीचें नांव—मृत्युलोक. या लोकाचीं द्वारे दोन—जन्म व मृत्यु. पहिल्या द्वाराचें स्वामित्व ब्रह्मदेवाकडे व दुसऱ्याचें शंकरांच्याकडे द्यावें. आशा व भीति यांचें राज्य स्थिर करण्याकरितां हीं द्वारे दोघांनींही आप-आपल्या इच्छेप्रमाणें मधून मधून उघडावीं. कल्पतरूमुळें देव आळशी झाले. मृत्युलोकांत तसें होऊं नये म्हणून सारीं धान्यें, फळें, फुलें किंबहुना पाणीदेखील पृथ्वीच्या पोटांतच राहिल. जो श्रम करील त्यालाच सर्व सुख साधनांचा लाभ होईल.

‘ उत्कृष्ट ’ ‘ सुंदर ’ वगैरे विशेषणांचा वर्षाव करतां करतां विष्णु व शंकर

एकदम थांबले. 'या नव्या सृष्टीतले प्राणी-नांव काय म्हणाला होतास यांचं?' विष्णूंनीं विचारिले.

'मनुष्य—'

'ह्या मनुष्यांना श्रमाचा कंटाळा नाही का येणार?' शंकरांनीं पृच्छा केली. 'तांडवनृत्यानंतर शांभवी मिळाली नाही कीं जीव गळून जातो अगदीं माझा!'

'त्यांना श्रम दुःसह होऊं नयेत अशीही व्यवस्था केली आहे. रजनी, बाळ रजनी, इकडे ये पाहूं जरा.'

ब्रह्मदेवाच्या आश्रमाभोंवतालच्या तपोवनांतून 'आलें हं' असा मधुर-ध्वनि आला. स्वर्गांतल्या सर्व अप्सरांच्या कंठांतील कोमलता या साध्या शब्दांत अवतरली आहे असा विष्णु व शंकर यांना भास झाला. तो मधुर-ध्वनि वातावरणांत विलीन झाला नाही तोंच एक मुग्ध कुमारिका ब्रह्मदेवाकडे धांवत आली. अर्धस्फुट कलिकांजवळ निःशब्द पावलांनीं थांबणाऱ्या वायु-लहरीप्रमाणें ती कुमारिका तेथें येऊन उभी राहिली. तिनें आकाशाच्या रंगाचें सुंदर वसन परिधान केलें होतें. त्या वस्त्रांत कशिद्याच्या रूपानें सर्व तारामंडळ प्रतिबिंबित झालें असावें ! त्या कुमारिकेच्या मस्तकावरील घनदाट केशकलाप, त्या केशभाराच्या पुढें चंद्रकलेप्रमाणें चमकणारें पिंपळपान, त्या पिंपळपानाच्या खालीं मंगळासारखा शोभणारा कुंकुमतिलक, यांच्यामधें सौंदर्याबद्दल जणुं काय चढाओढच लागली होती ! निशिगंधाच्या शय्येवरून ती नुकतीच उठली असावी असें तिच्या अंगावरून येणारा सुगंधी वायु सुचवीत होता. तिच्या स्निग्ध दृष्टींत चंद्रिका आणि हातांतल्या कमल-कलशांत दंभ्रिंदु होते. तिच्या अधरोष्ठावर मातृहृदयांतली वत्सलता प्रतिबिंबित झाली असून ती वरच्या ओष्ठावर विहार करणाऱ्या बालकाच्या निर्व्याजतेला एकसारखी खेळवीत होती.

'रजनी, मी शिकविलेलं निद्रागीत येतं ना आतां तुला ? यांना जरा म्हणून दाखीव पाहूं.' ब्रह्मदेव वत्सलदृष्टीनें रजनीकडे पाहत म्हणाले.

रजनी गाऊं लागली. तिच्या स्वरांत मंदाकिनीचें जल जुळझुळत होतें. निद्रागीताच्या प्रत्येक नव्या शब्दावरोंवर मधुर सुराची एक नवीनच सृष्टि निर्माण होई. तिकडे तिकडे फुलेंच फुलें फुललीं. चांदणेंच चांदणें नाचूं लागलें.

रजनीचें गीत संपून घटका होऊन गेली तरी विष्णु व शंकर यांची आनंद-समाधि उतरली नाही.

रजनी तपोवनांत परत निघून गेल्यावर ब्रह्मदेव म्हणाला ' निद्रागीताचा हा ब्रह्मानंद मृत्युलोकांत प्रत्येकाला प्रत्येक दिवशीं मिळणार आहे. मनुष्यांन मरेपर्यंत काम करावें लागलें, तरी त्यांना पुनर्जन्म देण्याचें सामर्थ्य रजनीच्य मधुर स्वरांत आहे. ' विष्णु व शंकर या दोघांनींही माना डोलावून या विधानाला संमति दिली. ब्रह्मदेव उत्साहानें पुढें म्हणाला ' आपणां तिघां खेरीज कुणाही देवाचा अगर दैत्याचा या नव्या सृष्टींत प्रवेश होणें इष्ट नाही. स्वर्ग आणि पाताळ हीं माझ्या कल्पनेचीं सुंदर अपत्यं खरीं; पण लाडानं तीं पुरीं विघडून गेलीं. त्यांचा वारासुद्धां या पृथ्वीला लागूं देतां कामा नये. जन्ममृत्यूचीं द्वारं मी व भगवान् शंकर संभाळतो. इतर व्यवस्थेवर भगवान विष्णूंची कृपादृष्टि असावी. भगवान् महेश्वरांनीं क्षमा करावी, पण बोलल्यावांचून राहवत नाही. मृत्यूच्या दारांतून हालाल अथवा दुसरं कांही मधेच मृत्युलोकांत शिरणार नाही याची काळजी—'

' कसलीही काळजी करूं नकोस तूं ' भगवान् शंकर म्हणाले. विष्णु हंसत हंसत उद्गारले. ' तुझं अपत्य म्हणजे माझं नातवंड. तेव्हां त्याला मी जीवापेक्षां अधिक जपेन हें सांगायलाच नको. '

' क्षीरसागरांतून मृत्युलोकांत जाण्याकरितां मी एक गुप्तद्वारही ठेवतो आपणांसाठीं. ' ब्रह्मदेव विष्णूंना वंदन करीत आनंदानें म्हणाला.

*

*

*

*

ब्रह्मदेवाची नवीन सृष्टि सुरळीत सुरू झाली. प्रत्येक मनुष्याला पोटाकरित रावावें लागत असल्यामुळें रिकामटेकडा हा शब्दच या सृष्टींत कुणाल ठाऊक नव्हता. दिवसाचे श्रम रजनीच्या निद्रागीतानें हलके झाले कं माणसें पुन्हां हौसेनें श्रम करूं लागत. जो तो आपआपल्या उद्योगांत निमः असल्यामुळें आळस व विलास यांच्यावर नकळत मृत्युलोकानें बहिष्का घातला. जन्म व मृत्यु या दोन पडद्यांमधील रंगभूमीवर आपण काम करी आहों ही जाणीव प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत जागृत असल्यामुळें स्वतःच जीवितनाटकाला अवास्तव महत्त्व कुणीच देत नव्हतें. नट या दृष्टीनें आप

आपलें काम चांगलें करावें, पण युगानुयुगे आपल्याला कांहीं हीच भूमिका करायची नाही या भावनेमुळे केव्हांही कुणाच्याही हातून अन्याय घडत नसे.

भगवान् विष्णु या नव्या सृष्टीच्या पालनाचें कार्य करण्याकरितां वारंवार मृत्युलोकांत येऊन जाऊं लागले. पूर्वीपेक्षां आपले पतिराज अधिक वेळ मंदिराबाहेर घालवूं लागले हें लक्ष्मीच्या लक्षांत यायला फारसा वेळ लागला नाही.

एके दिवशीं पाय चुरतां चुरतां तिनें हळूच विष्णूंना प्रश्न केला. पण 'जातो झालं शंकरांच्याकडे शिळोप्याच्या गप्पा मारायला' असें उत्तर देऊन विष्णूंनीं तिच्या प्रश्नाची बोळवण केली. लक्ष्मीनें गरुडाला छेडून पाहिलें; पण मृत्युलोकीं जातांना विष्णु आपल्या वाहनाचा उपयोग करीत नसल्यामुळे त्या विचाराच्या कांहींच सांगतां येईना.

'पाताळांतून स्वर्गांत अमृत नेल्याची बढाई मात्र ऐकून घ्यावी याची !!' असें पुटपुटत लक्ष्मी विचार करूं लागली. आपले पति एखाद्या देवतेच्या अथवा अप्सरेच्या पाशांत तर सांपडले नसतील ना ? स्त्रियांचा राग मत्सराच्या वाऱ्यानें क्षणार्धांत भयंकर भडकतो. लक्ष्मीनें रागारागानें विष्णूंना पुन्हां छेडलें.

तुझे भाऊ हे शंख रिकामे बसले आहेत घरीं त्यांना कुठं उद्योग मिळेल का पाहतोय' असें तिला विष्णूंनीं हंसत पुनः पुन्हां उत्तर दिलें.

माहेरची निंदा कोणती स्त्री आनंदानें ऐकून घेईल ? विष्णूंच्या या उत्तरानें लक्ष्मी अधिकच चिडून गेली.

पतीमागून गुप्त रीतीनें गेल्याखेरीज या रहस्याचा उलगडा होणार नाही असें ठरवून एके दिवशीं तिनें त्या मार्गाचा अवलंब केला. मृत्युलोकाच्या गुप्तद्वारांतून आंत जाऊन तें लावण्याकरितां विष्णु मार्गें वळून पाहतात तो लक्ष्मी उभी !

'तू कशाला आलीस इथं ?' ते आश्चर्यानें उद्गारले.

'पतीच्या पावलावर पाऊल टाकून जाणं हा पत्नीचा धर्मच आहे.' या दारांतून आंत पाऊल टाकीत लक्ष्मीनें उत्तर दिलें. मृत्युलोकांत आपणां तंथांखेरीज कुणाच्याही प्रवेश होऊं घ्यायचा नाही हें ब्रह्मदेवाचें तत्त्व विष्णूंच्या गेल्यांपुढें उभें राहिलें; पण त्यांना एकदम लक्ष्मीला मार्गें लोटवेना ! तिची

संमजून घालून तिला परत पाठविण्याचा ते विचार करित होते; इतक्यांत तिने त्यांच्या स्कंधावर आपलें सुंदर मस्तक ठेवून अशा मधुर दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहिलें कीं, तिला वाईट वाटेल असा एकही शब्द तोंडांतून बाहेर काढण्याचा त्यांना धीरच झाला नाही.

पतीवरोवर फिरून लक्ष्मीनें सर्व मृत्युलोक पाहिला. तिच्या भावांची शंख म्हणून हेटाळणी करून त्यांना देवांनीं स्वर्गांतून व दैत्यांनीं पाताळांतून हांकून दिलें होतें. या नव्या सृष्टीतले सर्व लोक अष्टौप्रहर आपआपल्या उद्योगांत निमग्न असल्यामुळें देवदैत्यांप्रमाणें ते आपल्या भावांचा अपमान सहन करणार नाहींत अशी कल्पना तिच्या मनांत येऊन गेली. सागरमंदिरांत परत जातांच तिनें आपल्या सर्व भावांना एकत्र जमविलें आणि त्यांना या नव्या सृष्टीची माहिती सांगितली. सागरानें विष्णूंना घरजांवई केल्यामुळें बापावर क्रुद्ध झालेल्या शंखांना घर सोडून बाहेर कुठें तरी जावें असें नेहमींच वाटे. लक्ष्मीकडून मृत्युलोकाची माहिती मिळतांच तिथें जाण्याकरितां ते सर्व इतक्या मोठ्यानें ओरडूं लागले कीं, त्या दंग्यानें विष्णु जागे होऊन आपलें कारस्थान उघडकीला येईल, अशी भीति लक्ष्मीच्या मनांत उत्पन्न झाली. 'आम्हांला मृत्युलोकांतील राजे कर' म्हणून सर्व शंख लक्ष्मीच्या पाठीमागें लागले. मृत्युलोकांतील नियमांप्रमाणें आपल्या भावांना रावावें लागूं नये अशी लक्ष्मीचीही इच्छा होती. तिनें बराच वेळ विचार केला. शेवटीं रत्नांनीं भरलेले हारे सर्व शंखांच्या डोकीवर देऊन त्यांच्यासह तिनें मृत्युलोकांत प्रवेश केला. शंखांना या नव्या सृष्टींत सुरक्षितपणें पोचवून ती परत आली. आल्यावर तिनें विष्णूंच्या सेवेला आरंभ केला. तिच्या मोहक सेवेनें विष्णु इतके प्रसन्न झाले कीं, तिला सोडून सागराबाहेर जाणें त्यांच्या अगदीं जीवावर येऊं लागलें.

*

*

*

*

आपली नवी सृष्टि स्वर्ग आणि पाताळ यांच्यापेक्षा अधिक सुखी आहे या कल्पनेंत कुमार ब्रह्मदेव गुंग असतांना, एके दिवशीं रजनी त्यांच्याकडे स्फुंदतच आली. साऱ्या मृत्युलोकाला आनंदी करणारी रजनी रडूं लागलेली पाहून त्याला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. रजनीला जवळ घेऊन तिच्या पाठीवरून

प्रेमानें हात फिरवीत ब्रह्मदेव तिच्या मुखाकडे पाहूं लागला. आवेग ओसरल्या-
नंतर रजनी म्हणाली 'आजपासून मी पुन्हां पाऊल टाकणार नाही मृत्युलोकांत !'

'तै कां ?' ब्रह्मदेवाच्या स्वरांत मूर्तिमंत आश्चर्य उतरलें होतें.

'तिथं माझं गाणं कुणी ऐकेनासंच झालं आहे.'

'म्हणजे ? विष्णु व शंकर यांना सुद्धां मोहिनी घालणारं तुझं गाणं कुणी
ऐकत नाही असं कसं होईल ?'

'झालंच आहे कीं तसं ! निद्रागीत आळवून माझा कंठ सुकला तरी
मृत्युलोकांतलीं माणसं अंधरुणावर तळमळत पडूं लागलीं आहेत !'

'तळमळण्याचं कारण काय त्यांना ?'

'कारणं काय थोडीं आहेत ? पोटांत घांसभरदेखील अन्न नसल्यामुळं
कितीतरी माणसें तडफडताहेत—'

'अन्न नाही असं कसं होईल ?'

'लोक अन्न विकून टाकूं लागले आहेत आपलं !'

'कुणाला ?'

'ते लक्ष्मीचे भाऊ-शंख-तुमचे मामाच म्हणानात—'

'त्यांचा प्रवेश झाला का मृत्युलोकांत ?' निराशेनें कपाळावर हात
मारीत ब्रह्मदेव उद्गारला.

'ते नुसते आले असते तरी चाललं असतं. पण त्यांनीं रत्नांच्या राशीच्या
राशी आणल्या आहेत आपल्याबरोबर. साऱ्या माणसांना त्यांची भूल
पडली अन् मारामारी करून, फार काय पोटाचं अन्न विकून सुद्धां माणसं
तीं रत्नं घेऊं लागलीं. त्या रत्नांमुळं नाहीं नाहीं त्या गोष्टी घडूं लागल्या
आहेत मृत्युलोकांत. रत्नं जवळ असलीं कीं शंखांप्रमाणं स्वस्थ पडून रहायला
मिळतं, म्हणून सर्वच लोक रत्नांच्या पाठीमागं लागले आहेत. काम करण्या-
पेक्षां श्रीमंत होण्यांत सुख आहे असं वाटूं लागलं आहे प्रत्येकाला.'

ब्रह्मदेवानें रजनीकडे पाहून सुस्कारा सोडला. रजनी पुढें सांगूं लागली
'निद्रागीताकडे लक्षच नाही देत कुणी आतां ! ज्यांनीं रत्नं मिळविलीं
आहेत त्यांना तीं कुणी तरी चोरून नेईल या भीतीनं झोप येत नाही. ज्यांना
तीं मिळत नाहीत त्यांना आळशी श्रीमंतीसाठीं काम करावं लागतं ! त्यामुळं
त्यांनाही सुखाची झोप मिळत नाही. या रत्नांमुळं माणसांचीं शरीरं खंगलीं,

मृत्युलोकांत चोन्या आणि खून होऊं लागले, त्या शंखांची बहीण दारू घरोघर तोन्यानें मिरवूं लागली ! तरुणींचं काव्यमय प्रेमसुद्धां रत्नं दिसल्या-शिवाय बसत नाहीं, आणि बसलं तरी पुढें रत्नं असल्याशिवाय टिकत नाहीं अशी स्थिति आली. अशा मृत्युलोकांत प्रत्येक दिवशीं उगीच घसा कोरडा करायला जाण्यांत काय अर्थ आहे ?

ब्रह्मदेव चिंतामग्न होऊन रजनीच्या बोलण्याचा विचार करूं लागला. इतक्यांत वीरभद्र भगवान् शंकराचा निरोप घेऊन आला. ' मृत्यूच्या दारावर हल्लीं आंतून लाखों माणसं धडका देऊं लागलीं आहेत ! दार उघडलं तर सारींच माणसं बाहेर पडून तुझी सृष्टि शून्य होण्याचा संभव आहे.'

डोळ्यांतले अश्रु पुशीत ब्रह्मदेव विष्णूच्याकडे गेला.

* * * * *

पण विष्णु पडले लक्ष्मीच्या मुठींत ! ब्रह्मदेव लक्ष्मीला वंदन करून म्हणाला ' मातुश्री, तुमचे बंधू शंख आणि त्यांचीं रत्नं यांनीं माझ्या मृत्यु-लोकांत धुमाकूळ मांडला आहे. त्यांना तेथून घेऊन याल तर त्यांच्यासाठीं स्वतंत्र सृष्टि सुद्धां मी निर्माण करून देईन. '

मृत्युलोकांत शंखांचें वस्तान उत्तम बसलें होतें. लक्ष्मीनें उत्तर दिलें ' कुमार ब्रह्मदेव, माझे भाऊ आपलें राज्यपद सोडून कांहीं या सृष्टींतून आतां बाहेर पडणार नाहीत. '

ब्रह्मदेव जड अंतःकरणानें शंकरांच्याकडे गेला. पदोपदीं मृत्युद्वार खड-खडावून माणसें शंकरांना त्रास देत होतीं. शंकरांनीं हा त्रास चुकविण्याकरितां मृत्युलोकांत हालाहल पाठविण्याचें ठरविलें. त्याला संमति देऊन ब्रह्मदेव आश्रमाकडे परत आला. तपोवनांतून रजनीचा मधुर स्वर ऐकूं येत होता. निद्रागीतच होतें तें. तें ऐकतां ऐकतां सोसाट्याच्या वाऱ्याचें झुकुकेत रूपांतर झालें. आणि वेलीवर फुललेल्या फुलांच्या जागीं कळ्या दिसूं लागल्या. त्या कळ्यांकडे पाहतां पाहतां या दिव्य आनंदाला मुकलेल्या मृत्युलोकाचें स्मरण होऊन ब्रह्मदेवाच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या.

स्वप्ने

त्यांचे हात एकमेकांच्या गळ्यांत होते. त्यांचा श्वास एकरूप होत होता. पण त्यांचीं मनें ?

तो स्वप्नांत पाहत होता—आपली एक बाग आहे. तिच्यांत जिकडे तिकडे कळ्याच कळ्या दिसत आहेत. फूल मात्र एकही नाही. या सान्या कळ्या उमलल्यावर त्या सुगंधानें मोहित होऊन सारें जग आपल्या बागेकडे धांव घेईल याविषयीं त्याला शंका नव्हती.

कुणीतरी एक रमणी त्या बागेंत शिरली. ‘कुणाच्या परवानगीन तुम्ही आंत आलांत ?’ असा प्रश्न आपल्या अगदीं ओंठावर आला. पण असला उद्धट प्रश्न सुंदर स्त्रीला कुणी तरी तरुण पुरुष विचारूं शकतो का ?

ती रमणी बागेंत फिरूं लागली. आपली केशभूषा करण्याकरितां तिनें किती तरी कळ्या खुडल्या. आपल्याला वाटलें—खुडून खुडून किती कळ्या खुडील ही ? तिच्या सुंदर मुखाकडे मुग्धपणानें पाहत आपण स्वस्थ बसलों.

हां हां म्हणतां तिच्याभोंवतीं बालकें जमलीं. त्या स्त्रीनें तीं कुडून आणलीं कुणाला ठाऊक ! पण त्या सान्या पोरानीं बागेतल्या कळीन् कळीचा चोळा-मोळा करून टाकला.

त्या स्त्रीचा विलक्षण राग आला आपल्याला. वाटलें, कुडून तरी विष आणावं आणि तें तिला पाजून—

याच क्षणीं तिच्याही स्वप्नांत ती एका पुरुषावर अशीच चिडून रेली होती. कुडून तरी विष आणून तें त्याला पाजावें हाच विचार तिच्या मनांत आला होता. त्याला कारणही तसेंच होतें.

आपल्या मंदिरांत जगाला वेड लावील अशी रतीची मूर्ति घडविण्यांत ती गढून गेली होती. इतक्यांत कोणीतरी पुरुष तिच्याजवळ आला. किती मोहक होता तो ! ' कुणाच्या परवानगीनें तुम्हीं आंत आलांत ? ' असा प्रश्न अगदीं तिच्या ओंठावर आला. पण असला उद्धट प्रश्न सुंदर पुरुषाला कुणीतरी तरुण स्त्री विचारूं शकते का ?

तो पुरुष खालीं पडलेली हातोडी घेऊन आपली मूर्ति विद्रूप करित आहे याची प्रथम कल्पनाही आली नाही तिला. मग मात्र—मूर्तीकडे दृष्टि जातांच तिला त्याचा मनस्वी राग आला. पण त्याच्याकडे पाहतांच तो राग कुठल्या कुठें पळून गेला.

हां हां म्हणतां त्या मूर्तीभोवतीं बालकेंही जमलीं. त्या पुरुषानें तीं कुठून आणलीं कुणाला ठाऊक ! प्रत्येक बालक ती हातोडी घेई आणि छिन्नविच्छिन्न झालेली ती रतीची मूर्ति अधिकच विद्रूप करून टाकी. त्या पुरुषाचा आतां असा विलक्षण राग आला तिला ! तिला वाटलें—कुठून तरी विष आणावं आणि तें त्याला पाजून—

त्याच्याप्रमाणें तिचेंही स्वप्न इथेंच भंग पावलें होतें. ती थरथर कांपत असलेली पाहून त्यानें विचारलें, अशी कांपतेस कां ? काय दिसलं तुला स्वप्नांत ? '

' तुम्हांला कुणीतरी विष—' पुढें तिला बोलवेना. तिनें भीतीनें त्याला घट्ट मिठी मारली.

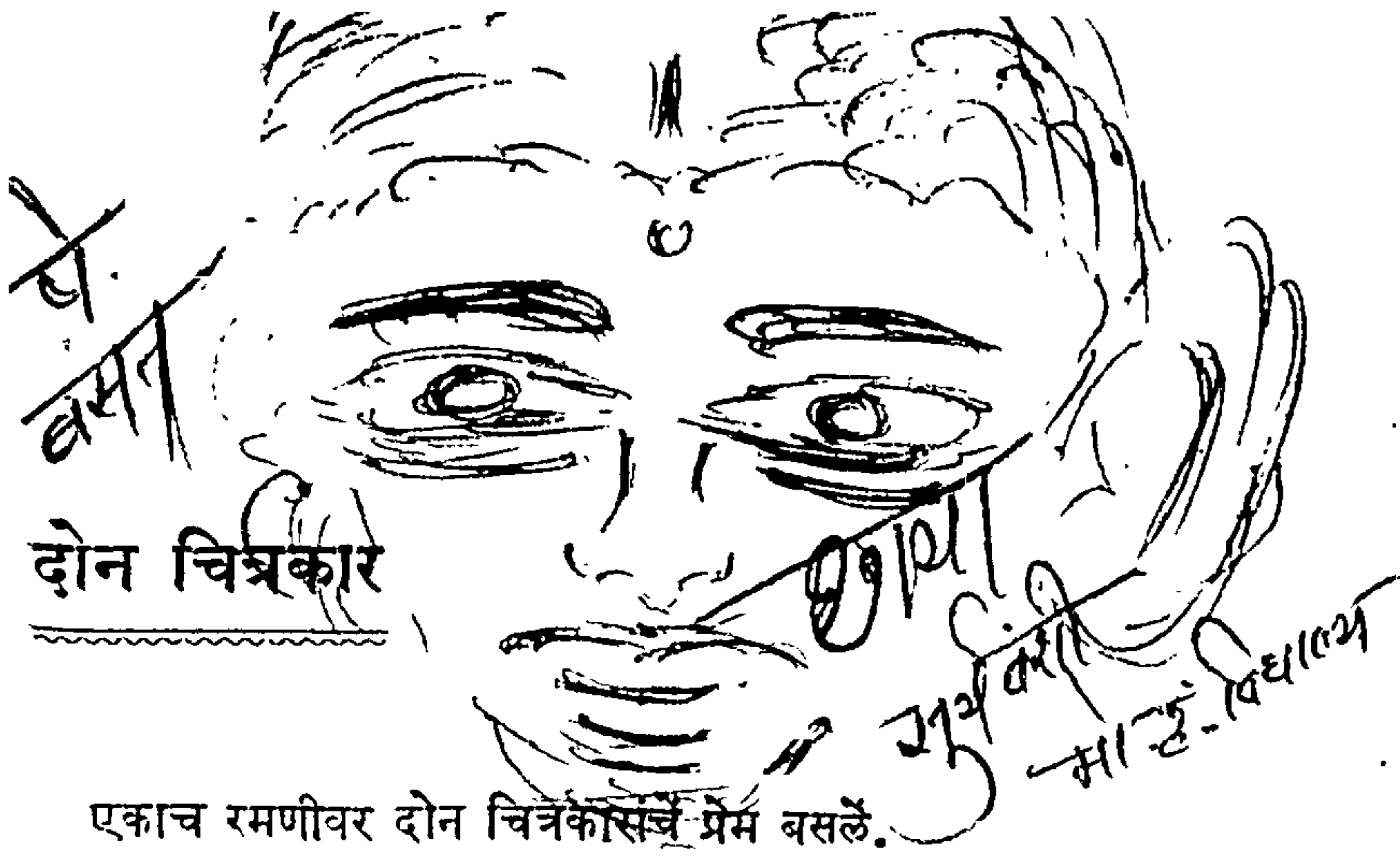
तो म्हणाला ' मलाही तसलंच स्वप्न पडलं एक. कुणी तरी तुला विष—भित्री कुठली ! तुला आणि मला कुणी विष घातलं म्हणून आम्हीं मरणार आहोंत कीं काय ? '

त्याच्या म्हणण्याचा रोंख तिच्या लक्षांत आला नाही. पण त्याच्या हंसण्या शब्दांनीं तिची भीति मात्र नाहीशी झाली.

तो हंसत हंसत म्हणाला, ' आपल्या जवळ अमृत आहे कीं ! '

' कुठं ? ' असा प्रश्न तिनें डोळ्यांनीं केला. या प्रश्नाचें उत्तर त्यानें ओंठांनीं दिलें.

त्या अमृताच्या चिमुकल्या पेल्यांत तीं विषारी स्वप्नेंच काय पण त्यांचीं सर्व दुःखें बुडून गेलीं.

दोन चित्रकार

एकाच रमणीवर दोन चित्रकारांचे प्रेम बसले.
 त्या दोघांमधून कुणाची निवड करावी हे कांहीं केल्या तिला कळेना.
 दोघांचाहि स्वभाव द्राक्षासारखा गोड होता.
 दोघांचीहि कला विजेप्रमाणे आपली चमक दाखवीत असे.
 दोघांचे रूप—जणू कांहीं ब्रह्मदेवाने एकाच मूर्तीचीं दोन चित्रे
 काढलीं होतीं.

* * * * *

रमणीच्या भैत्रिणीनीं तिला सांगितलें, “ एखादा पण लाव. तुझा पण जो
 जिकील त्यालाच माळ घाल तूं ! ”

पण कसला लावायचा ?

धनुष्यभंगाचा ? छेः ! कुंचल्यापेक्षां अधिक जड वस्तु त्या दोघांपैकीं
 एकानेंहि उचलली नव्हती !

मत्स्यभेदाचा पण ?

दोघेही चित्रकार पडले. मत्स्यभेदाऐवजीं मत्स्याच्या सुंदर डोळ्यांकडेच
 पहात बसायचे ते !

खूप विचार केल्यावर तिला एक कल्पना सुचली.

तिनें दोघांनाही बोलावून आणून सांगितलें, “ एक चित्र हवेंयू मला ! ”

“ एक ? चित्रांच्या पायघड्यांवरून हवी तर पृथ्वीप्रदक्षिणा कर. ” पहिला
 उद्गारला.

दुसऱ्यानें प्रश्न केला, “ कसलें चित्र हवें ? ”

“ सायंकालाचं ! ”

दोघेहि चित्रकार सायंकालाचें चित्र काढण्याकरतां जवळ जवळ बसले होते. दोघांनाही त्या रमणीच्या रसिकतेचें कौतुक वाटलें. त्यांची कलादृष्टि म्हणत होती—सायंकाल हें निसर्गाचें सर्वांत रमणीय चित्र आहे.

•मधुर संध्यारंग झरझर बदलत होते. जणूकांहीं अल्लड तरुणीच्या हृदयांतल्या प्रणयाच्या भावनाचं!

•सूर्याची प्रखरता अणुमात्रसुद्धां जाणवत नव्हती. रंगमहालाच्या दारांत पराक्रमी पुरुषाच्या मुद्रेवर कधी कुणी उग्रटपणाची छटा पाहिली आहे का ?

पांखरांचे थवेच्या थवे घरट्यांकडे परतत होते ! आनंदाच्या लहरी साकार झाल्या तर अशाच दिसणार नाहीत का !

दोघेही कलावंत मधुर कल्पनातरंगांवर विहार करीत संध्यासौंदर्य उत्सुकतेनें पाहत होते.

वान्यानें गळून पडलेलें एक पान उडत उडत पहिल्या चित्रकाराच्या अंगावर येऊन पडलें. समोरच्या सुंदर दृश्याशीं तें अगदीं विसंगत आहे असें त्याला वाटलें. त्यानें रागानें त्याचा चोळामोळा करून टाकला. पलीकडून एक मेंढरांचा कळप उड्या मारीत जाऊं लागला. एक म्हातारा काळाकुट्ट धनगर भसाड्या आवाजानें गात गात त्या कळपामागून आला. त्याच्या हातांत कांहींतरी होतें. पण तें काय आहे हें दिसण्याच्या आधींच पहिला चित्रकार ओरडला, “ ए थेरड्या, मोठा गवई लागून गेलायस् कीं नाहीं गायला ! ”

म्हातारा चपापला. चटकन् पाठ फिरवून हां हां म्हणतां तो दिसेनासा झाला.

* * * * *

मखमली आवरणांनीं आच्छादलेलीं दोन चित्रे रमणीच्या महालांत आलीं. दोन्ही चित्रकार आपापल्या चित्राजवळ उभे राहिले. हातांत एक पुष्पमाला घेऊन रमणी पुढें झाली. तिचे हातच नव्हे, तर हृदयहि कंपित होत होतें.

पहिल्या चित्रकारानें आपल्या चित्रावरील आवरण दूर केलें.

चित्राचें नांव ‘ रंगनाथ ’ होतें. •सायंकालीन सूर्य रासक्रीडा करीत आहे, विविध रंगांनीं रंगलेल्या मेघमालिका गोपीप्रमाणें त्याच्याभोंवतीं फेर धरून

कालिका

राचत आहेत, संध्याकाळी घराकडे परतणारीं गुरें हीं जणूं कांहीं या रंग-
नाथाच्या वेणुवादनांनं मोहित होऊनच धांवत आहेत—●

सायंकालांतली सर्व अद्भुतरम्यता त्याच्या कुंचल्यानं आपल्या जादूनें वश
करून घेतली होती.

दुसऱ्या चित्रकारानं भीतभीतच आपल्या चित्रावरलें आवरण दूर केलें.

त्याच्या चित्राचें नांव होतें 'श्यामसुंदर.'

चित्रांत रमणीय सायंकाल कुणाकडेतरी प्रेमानं पहात आहे, असा भास
होत होता. ती मूर्ति एका म्हातान्या धनगराची होती. दाढी वाढलेली,
लंगोटी लावलेली अशी ती व्यक्ति पाचोळ्यांतून सावकाश जात होती.

त्या धनगरानं एक कोंकरूं पोटाशीं कवटाळून धरलें होतें. पुढें जाणाऱ्या
कळपांतून एक शेळी मागें वळून पहात होती. तीच त्या चिमण्या जिवाची
आई असावी !

रमणीनं दुसऱ्या चित्रकाराच्या गळ्यांत पुष्पमाला घातली. लगेच पहि-
ल्याकडे वळून ती म्हणाली, " किती सुंदर चित्र आहे तुमचं...! भाऊवी-
जेला ओवाळणी म्हणून तें मला द्यायला हवं हं ! "

परिस

० आपण देव आहों असें त्याला नेहमींच वाटे. पण जगांत चमत्कारा-
वांचून नमस्कार नाही आणि नमस्कारावांचून देवपण नाही !

तो कधीं उन्हांनें उजळला नाही कीं चांदण्यांत चमकला नाही. •

मुसळाएवढ्या धारा पडोत नाहीतर लिंबाएवढ्या गारा पडोत, या
स्वारीचा मौनव्रताचा कधींच भंग झाला नाही.

अणकुचीदार दगड त्याची थट्टा करीत, “अगदींच शेळपट आहेस
तूं !”

एक गोफणगुंडा त्याच्याजवळून भिरभिरत गेला; पण तो कांहीं जागचा
हालला नाही.

एकदां त्यानें पाझरलेला चंद्रकांत पाहिला ! पण तो स्वतः क्षणभरसुद्धां
द्रवला नाही.

काळपुरुष कवायतींतल्या शिपायाप्रमाणें पावलें टाकीत चाललाच होता.

* * * * *

एके दिवशी रस्त्यानें कांहीं कैदी चालले होते. उन्हांतून फुललेले निखारे
पडत होते नुसते ! विसाव्याकरितां ते कैदी या दगडाच्या अंतींभोवतीं
असलेल्या झाडाखालीं बसले. एक कैदी गाऊंही लागला. त्या गाण्याला ना
चाल ना ताल. पण सारे कैदी आनंदानें डोलूं लागले. त्याच्यावरला शिपाईहि
आपण कैद्यांवर पहारा करीत आहोंत हें विसरून गेला.

प्रेमगीत होतें तें. त्या गाण्यांतील प्रियकर म्हणत होता, “सखे, मी पूर्वी

लोखंडासारखा होतो; पण तुझा स्पर्श होताच माझे जीवन सुवर्णमय होऊन गेलं !'

मोठ्या रंगांत येऊन गाणें ऐकणाऱ्या एका कैद्यानें आपल्या हातांतलें खोरे सहज उचललें आणि हळूच जमिनीवर आपटलें. खणकन् आवाज झाला. त्या आवाजानें दचकून सारे पाहतात तों खोरे पिवळें दिसूं लागलेलें ! एकानें, दुसऱ्यानें, तिसऱ्यानें, प्रत्येकानें, आपलें खोरे त्या दगडाला लावलें. प्रत्येक खोऱ्याचें सोने झालें. ' देव, देव ' ! सारे कैदी आनंदानें उद्गारले.

लोखंडाचें सोने करणारा तो दगड मिळविण्याकरितां जो तो कैदी धडपड करूं लागला. अर्ध्या घटकेपूर्वीं जिथें गाणें रंगलें होतें, तिथें आतां कण्हणें ऐकूं येऊं लागलें. एकमेकांच्या डोक्यांत खोरी घालून सारे कैदी मरणाची वाट पहात जमिनीवर पडले. शिपायानें तो दगड हळूच उचलला आणि आपल्या खाशांत घातला.

* * * *

शिपायाच्या बायकोला तो दगड विळीला लावून पाहण्याचा मोह आवरला नाही.

सोन्याची विळी घरांत ठेऊन काय करायची ? शिपाई ती सराफकट्ट्यावर घेऊन गेला.

प्रत्येक सराफानें त्या सोन्याचा कस पाहिला. अगदीं बावनकशी सोनें होतें तें ! पण प्रत्येकाला एकच कोडें पडलें. कुवेराच्या मंदिरांतसुद्धां सोन्याची विळी नसेल ! मग या यःकश्चित् शिपायापार्शीं ती कुठून आली ?

प्रत्येकानें ती सोन्याची विळी लोखंडाच्या भावानें मागायला सुरुवात केली. शिपाई चिडून गेला. शेवटीं एका सराफानें कोतवालाला बोलावून आणलें. विळी कोतवालींत आणि शिपाई कोठडींत गेला.

* * * *

सप—सप—सप —

फटके बसत होते; पण शिपाई हंसत होता. पाठीच्या चिंधड्या झाल्या; पण त्यानें आपलें शिवलेलें तोंड कांहीं उघडलें नाही.

त्याच्या बायकोला त्याच्यासमोर आणून उभे केले. पुन्हा फटके सुरू झाले. रक्ताच्या चिळकांड्या उडाल्या. बाईचें मनहि उडालें. पदरांत बांधलेला दगड कोतवालाकडे भिरकावून ती ओरडली, “हें ध्या तें भूत ! सोडा माझ्या नवऱ्याला !”

त्या बाईच्या मूर्खपणाला परिस मनांतल्या मनांत हंसला. देवाला कुणी भूत म्हणतं का ?

बाईनें फेंकलेला परिस कोतवालाच्या कपाळांतच वसला. पण खोंकेंतून रक्त वाहत असतांनाच त्यानें खाशांतला किल्ल्यांचा घोस काढला. प्रत्येक किल्ली दगडाला लावतांच सोनेरी होई. कोतवाल आनंदानें नाचूं लागला. आपल्याला खोंक पडली आहे याचें मानहि राहिलें नाहीं त्याला !

कोतवालाच्या घरीं त्याचे दोघे भाऊ होते.

पहिल्या भावानें परिस हातांत घेऊन तो प्रत्येक लोखंडाच्या वस्तूला लावायला सुरवात केली. खिळे सोनेरी झाले. गज सोनेरी बनले. कुलपें सोनेरी झालीं. कोतवालाचें घर हें कुबेराच्या नगरींतलें सुवर्ण-मंदिर बनलें ! आपल्या सोनेरी दाराकडे अभिमानानें पाहत तो भाऊ विचार करूं लागला, घरांतल्या सान्या वस्तु सोन्याच्या झाल्या. आतां या परिसाचा काय उपयोग ? छे ! माझं शरीरसुद्धां लोखंडाचं असतं तर किती बरं झालं असतं ! हा दगड लावून मीं तें सोन्याचं केलं असतं !’ घरांत जिचें सोनें करतां येईल अशी एकही वस्तु राहिली नाहीं म्हणून तो दुःखी झाला. वेड लागलें त्याला !

दुसऱ्या भावाच्या बायकोला वाटलें—घरांतल्या सर्व वस्तु सोन्याच्या झाल्या. पण परिस पडला थोरल्या दीराच्या ताब्यांत त्यामुळें लोक कांहीं झालं तरी आपल्या नवऱ्यापेक्षां त्यालाच अधिक मान देणार !

ती मत्सरानें जळफळूं लागली. एके दिवशीं थोरल्या दीराच्या दुधांत तिनें हळुच विष घातलें. दुसरे दिवशीं भावजयीनें दीराचा खून केल्याचा खटला ऐकायला न्यायमंदिरांत लोकांची विलक्षण गर्दी झाली.

न्यायाधीशाच्या पुढें चटकन सर्वांना दिसेल असा एक छोटा दगड कां ठेवला आहे हें कोडें प्रेक्षकांपैकीं कुणालाच सुटलें नाहीं.

कोतवालाच्या भावजयीनें आपण विष घातल्याचें कबूल केलें.

“या कामांत तुला कुणी मदत केली ?” न्यायाधीशांनीं प्रश्न केला. तिनें

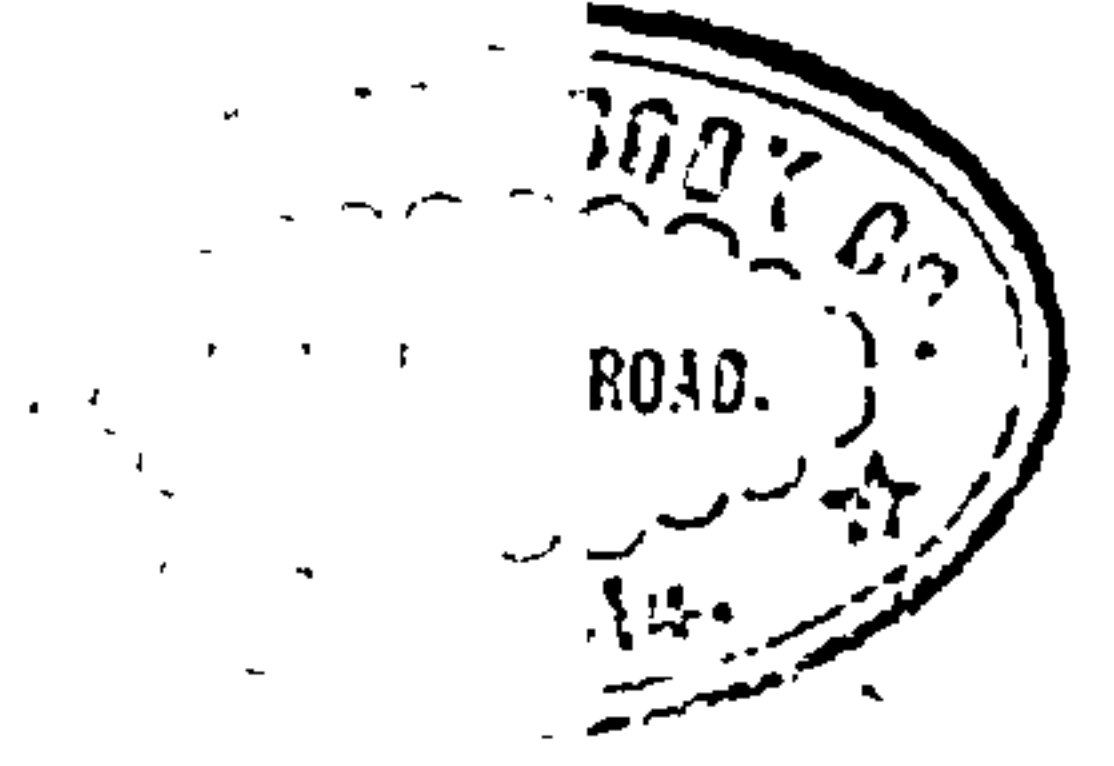
त्या दगडाकडे बोट दाखविले. न्यायाधीश चकित झाले. तिने रडत रडत त्या दगडाची कुळकथा सांगितली.

या दगडाचा स्पर्श होताच लोखंडाचे सोने होते !

हा दगड एक घटकाभर तरी आपल्याला मिळावा अशी इच्छा प्रेक्षकांन्य मनांत उत्पन्न झाली.

न्यायाधीशांना दिव्य दृष्टि आहे अशी सर्वांची श्रद्धा होती. ते काय निर्णय देतात इकडे प्रत्येकाचे लक्ष लागले.

परिसाकडे आशाळभूत दृष्टीने पाहत न्यायाधीश म्हणाले, “ दगडाच्या रूपानं देव जगांत वावरत असतो ! या देवाची पूजा मी माझ्याच घरी—”
परिस ओरडला, “ मी दगड नाही, मी देव नाही, मी राक्षस आहे ! ”-

मरणांत खरोखर जग जगते

लहानसें खेडे होंते तें ! त्यांतल्या बाळगोपाळांनीं हत्ती तर कधींच पाहिला नव्हता ! जमीनदारांचा अजय शिल्पकला शिकायला राजधानीला गेला होता. त्यानें तिथें श्रीमंतांच्या बायका पायाला मेंदी लावतात असें एकदां कुणाला तरी सांगितलें. पाणवठ्यावर एकमेकींना ही गोष्ट सांगून आणि पोटभर हंसून कितीतरी दिवस त्या गांवांतल्या बायकांनीं आपली करमणूक करून घेतली.

अजय शिल्पकार होऊन गांवांत रहायला आला. पण आपल्या कलेकडे कांहीं केल्या त्याचें लक्ष लागेना. ' या खेडेगांवांत पुतळा करण्यासारखें सुंदर आहे तरी कोण ? ' असा प्रश्न तो आपल्या मित्रांना विचारी. श्रीमंतांच्या प्रश्नांना बहुधा उत्तरे द्यावयाचीं नसतात. आणि दिलीच तर तीं अनुकूलच असावीं लागतात ! पण शेवटीं एक मित्र धीर करून अजयला म्हणाला, ' तुझ्या आईचा तरी पुतळा कर कीं ! '

अजयनें कपाळाला आठव्या घातल्या. त्या मित्रानें आपली थड्या केली असें त्याला वाटलें. ओणवी झालेली, तोंडाला सुरकुत्या पडलेली, केसांचा कापूस झालेली अशी होती त्याची आई ! त्यानें रागानेंच मित्राला उत्तर दिलें—' माझ्या आईपेक्षां तुझ्या खापरपणजोवांचाच पुतळा अधिक चांगला होईल ! '

खेड्यांतल्या एकुलत्या एक रस्त्यावर रंगानं काळीं सांवळीं पण डोक्यांनीं तेजस्वी अशीं कितीतरी बाळें वेळीं-अवेळीं नाचत असत. पण त्यांच्याकडे अजय तिरस्कारानें पाही. डोक्यावर घागरी घेऊन डुलत डुलत पाणवठ्या-

वरून परतणाऱ्या खेडवळ तरुणी तर त्याला कुरूपच वाटत. त्याला त्या खेडेगांवांत कुठेंच सौंदर्य आढळेना. त्याची शिल्पकला मुकीच्या मुकी राहिली.

एके दिवशीं त्या खेड्यांत आनंदाच्या लाटांवर लाटा उचंबळूं लागल्या. सण नव्हता कीं हंगामाचे दिवस नव्हते ! कांहीं नव्हतें. पण धर्मशाळेंत विनय नांवाचा एक प्रवासी उतरला होता. किती तरी बाहुल्या होत्या त्याच्या-पार्शीं. धर्मशाळेजवळ खेळत असलेल्या मुलांना आपणहून त्यानें त्या दिल्या. त्या मुलांनीं दुसऱ्या मुलांना बोलावून आणलें. त्यांनाही बाहुल्या मिळाल्या. झालें, त्या चिमुकल्या तारायंत्रांकडून गांवांत देववाप्पा आल्याची बातमी घोषर पोचली. कितीतरी आजोवा चंच्यासुद्धां न गुंडाळतां, तसेच धावत आले. पाण्याला गेलेल्या बायकांना वाटेंतच ही बातमी कळली. भरलेल्या घागरी डोक्यावर घेऊन त्या तशाच धर्मशाळेकडे वळल्या. त्या प्रवाशा-भोंवतीं मुलांची ही क्षिम्मड पडली ! जणूं कांहीं फुललेल्या वेलीभोंवतीं नाचणारीं फुलपांखरेंच ! एक आजोवा म्हणाले, ' खरा देव माणूस आहे हं हा ! ' दुसरी आई उद्गारली, ' कुठून रे बावा आईची ही माया घेऊन आलास ! ' तिसऱ्या तरुणानें हंसत हंसत टीका केली ' नाहीं तर अजय ! '

ही टीका अजयपर्यंत पोचली. त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला. प्रवासी एकदोन दिवसांनीं जाईल म्हणून प्रथम तो स्वस्थ बसला. पण प्रवासी गांव सोडून गेला तर नाहींच ! उलट त्याचें प्रस्थ अधिकंच वाढूं लागलें. मुलें त्याला गांवांतल्या साऱ्या चिंध्या गोळा करून नेऊन देत. तो हां हां म्हणतां त्यांच्या सुंदर मजेदार बाहुल्या बनवी. कुणाही मुलानें बाहुली मागितली आणि त्यानें नाहीं म्हटलें असें कधीं झालें नाहीं. विनयकडून नव्या नव्या बाहुल्या मिळाल्यामुळें मुलें आनंदी, मुलांच्या सुखामुळें माता आनंदी, त्यांच्या हंसऱ्या चेहऱ्यामुळें घरे आनंदी, असें जिकडे तिकडे आनंदाचें राज्य पसरलें त्या गांवांत.

हें पाहून अजय मात्र चडफडूं लागला. आपण एवढे मोठे जमीनदार, आपण एवढे प्रतिभासंपन्न शिल्पकार ! आणि आपल्याकडे हुंकूनही पाहतां सारे गांव एका भिकारड्या जिनगराच्या भजनीं लागतें ! त्याच अंगाची लाही लाही झाली. तो मुद्दाम धर्मशाळेकडे गेला. देवाला प्रदक्षि

होतीं. एक बाहुली करतां करतां विनयनें सहज मान वर करून पाहिलें. अजय त्याला दिसला. विनय हंसत म्हणाला, 'महाराज, तुमच्या मुलाला देऊं का एक बाहुली ?'

“मी कोण आहे हें ठाऊक आहे का तुला ?”

विनयनें मानेनें होकार दिला.

“कोण ?”

“माळी !”

अजयला वाटलें इथल्या इथें या अपमानाचा सूड घ्यावा. अजयची उग्र मुद्रा पाहून विजय म्हणाला, “रागावूं नका महाराज असलीं चालतीं बोलतीं फुलं असतीलच कीं तुमच्या घरांत.”

“मी शिल्पकार आहे.”

विनय विस्मयानें पाहतच राहिला. त्यानें विचारलें, ‘आपले पुतळे मला पाहायला मिळतील का ?’

वीज कडाडली—“आतांच्या आतां चालता हो या गांवांतून !”

“कां ?”

“माझ्या गांवांतल्या मुलांच्या हातांत असल्या भिकारड्या बाहुल्या बघवत नाहीत मला.”

“तुमचे पुतळे पाहायला मिळाले तर हीं बाळं या बाहुल्यांकडे दुकून-सुद्धां बघणार नाहीत.” विनयनें उत्तर दिलें.

आगींत तेल पडलें. भडकलेल्या मनानेंच अजय घरीं आला. स्वतःचाच एक अलौकिक पुतळा करायचा त्यानें निश्चय केला. अजय एक विलक्षण सुंदर पुतळा करीत आहे ही बातमी गांवांत जिकडे तिकडे पसरली. लोक उत्सुकतेनें पुतळ्याची वाट पाहूं लागले. विनयलाहि आनंद झाला. तो म्हणाला, ‘त्या पुतळ्याकडे पाहतां पाहतां माझ्या बाहुल्यादेखील सुंदर होऊं लागतील !’

विनय दररोज नव्या बाहुल्या करीत होता आणि दररोज मुलें खेळून खेळून त्या जुन्या करून टाकीत होतीं. पुष्कळ दिवसांनीं पुतळा तयार झाला. अजय विनयकडे आला. तुच्छनेनें हंसून त्यानें विचारलें, “या गांवांत आल्यापासून किती बाहुल्या केल्यास तूं ?”

“ कुणी मोजल्या आहेत ? आपल्यावर दररोज किती फुलं उमलतात हे वेलीला कुठं ठाऊक असतं ? ”

“ एक तरी अमर बाहुली निर्माण केलीस का आतांपर्यंत ? ”

“ बाहुल्या अमर नसतात. ”

“ तुझ्यासारख्या बाहुल्या अमर होत नसतील ! पण माझ्यासारखीं माणसं होतात. ”

“ माणसं ह्या सुद्धां बाहुल्याच आहेत. ”

“ चूप ! उद्यां माझा पुतळा पाहायला ये आणि मग काय ती बडबड कर. ”

पुतळ्याच्या प्रदर्शनाचा समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. दगडांतून मनुष्य निर्माण झालेला त्या खेडेगांवांनं कधीच पाहिला नव्हता. त्यामुळें पुतळा पाहतांच जो तो अगदीं वेडा होऊन गेला. अजयच्या मुद्रेवर विजयाचें हास्य चमकलें. पण तें क्षणभरच ! लोकांत कुजबुज सुरू झाली होती. “ विनय-सारखा दिसतोय पुतळा नाही ? ” हां हां म्हणतां कुजबुजीचें रूपांतर जयघोषांत झालें. ‘ विनय, विनय, विनयचा पुतळा ! ’ अजयनें पुतळ्याकडे पाहिलें. मत्सरानें आंधळ्या झालेल्या त्याच्या दृष्टीला आतांपर्यंत या गोष्टीची कल्पनाच आली नव्हती. या पुतळ्याचें अजयपेक्षां विनयशींच अधिक साम्य होतें. पुतळा करतांनाही त्याचें मत्सरग्रस्त मन विनयचेंच चिंतन करीत असावें !

अजयनें तो पुतळा दूर रानांत टाकून देण्याची सेवकांना आज्ञा केली. लोकांना तो पुतळा हवा होता. ते पुतळा नेऊं देईनात. अजयनें लाठ्या चालवून लोकांना हांकलून दिलें. पुतळा कुठें तरी दूर दूर नेऊन टाकण्यांत आला.

आपल्यामुळें गांवकऱ्यांना हा त्रास झाला असें वाटून त्या दिवशीं रात्रीं विनय कुणाचाहि निरोप न घेतां गांव सोडून गेला. दुसरे दिवसापासून अजय त्या ओस पडलेल्या धर्मशाळेवरून अभिमानानें जाऊं लागला. गांवांतलीं लहान लहान मुलें विनय बसत असे त्या जागेकडे शून्य दृष्टीनें पाहत उभीं असलेलीं त्याला दिसत. कितीतरी बायका मुद्दाम तिथें येत आणि विनय बसत असे त्या जागेला नमस्कार करून जात. अजयला त्यांच्या या वेडेपणाचें हसूं येई.

पण एके दिवशीं मात्र त्याचें हें हंसू मावळलें. धर्मशाळेपार्शीं केवढी तरी गर्दी झाली होती. तिच्यांतून कष्टानें वाट काढीत अजय पुढें गेला. पाहतो तो विनय बसत असे त्या जागीं एक पुतळा ठेवला आहे. अजयनें रानांत टाकून दिलेलाच पुतळा होता तो ! लोकांनीं तो शोधून परत आणला होता. निम्माशिम्मा पुतळा फुलांनीं झांकून गेला होता. एकदम जाऊन त्या पुतळ्याला लाथ मारावी असें अजयला वाटलें. त्यानें पाऊलहि उचललें—

इतक्यांत एक लहान मूल त्या पुतळ्याजवळ जाऊन त्याला विलगलें. आपल्या लाडक्या आवाजानें तें म्हणालें, “ मना चान चान बाठली देना ले. अं अं देना ले. ”

तें अर्भक पुतळ्याकडे केवढ्या आशेनें पाहत होतें ! अजय खालीं मान घालून गर्दीतून मुकाट्यानें परतला.

१९३८

प्रवासी !

एका खडकावर पोटाशीं पाय धरून तो निजला होता !

अनंतकालाचा प्रवासी होता तो !

पहाटेच्या गार वाऱ्यानें अंग शिरशिरतांच तो उठला. रात्रभर वाटचाल करायचा निश्चय केला असूनही आपल्याला मधेंच शोप कशी आली याचें त्याला आश्चर्य वाटलें.

तो ताडकन् उठला आणि—

तो रखडत रखडत चालूं लागला. त्याचे अनवाणी पाय काळसर झालेल्या रक्तानें भरून गेले होते. चालतांना खडे लागले कीं त्याच्या पावलांचा कण नि कण विलक्षण वेदनांनीं विव्दळ होत होता.

कंटाळून तो एका खडकावर बसला. त्यानें सहज वळून मार्ग पाहिलें. तो भाग किती सुंदर दिसत होता. [धुक्यांतून दिसणारे झाडांचे हांसरे शेंडे—आईच्या पदराआडून डोकावून पाहणाऱ्या बालकासारखे भासले ते त्याला.]

त्यानें पुढें पाहिलें. धुक्यापलीकडे काहींच दिसत नव्हतें. अज्ञाताचा भयंकर सागर आपल्यापुढें पसरला आहे या कल्पनेनें तो गोंधळून गेला.

आल्या वाटेनें परत जावें म्हणून त्यानें तोंड सुद्धां फिरविलें !

इतक्यांत एकदम ऊन पडलें. धुकें भराभर विरळ होऊं लागलें. आपल्या डोळ्यावर बांधलेली पट्टी कुणी तरी सोडीत आहे असें त्याला वाटलें.

चालून आलेल्या वाटेकडे त्यानें पाहिलें. मघाशीं त्याला ज्या झाडांचे शेंडे दिसले होते, ते एक भयंकर अरण्यांतले वृक्ष होते. पाय रक्तबंबाळ

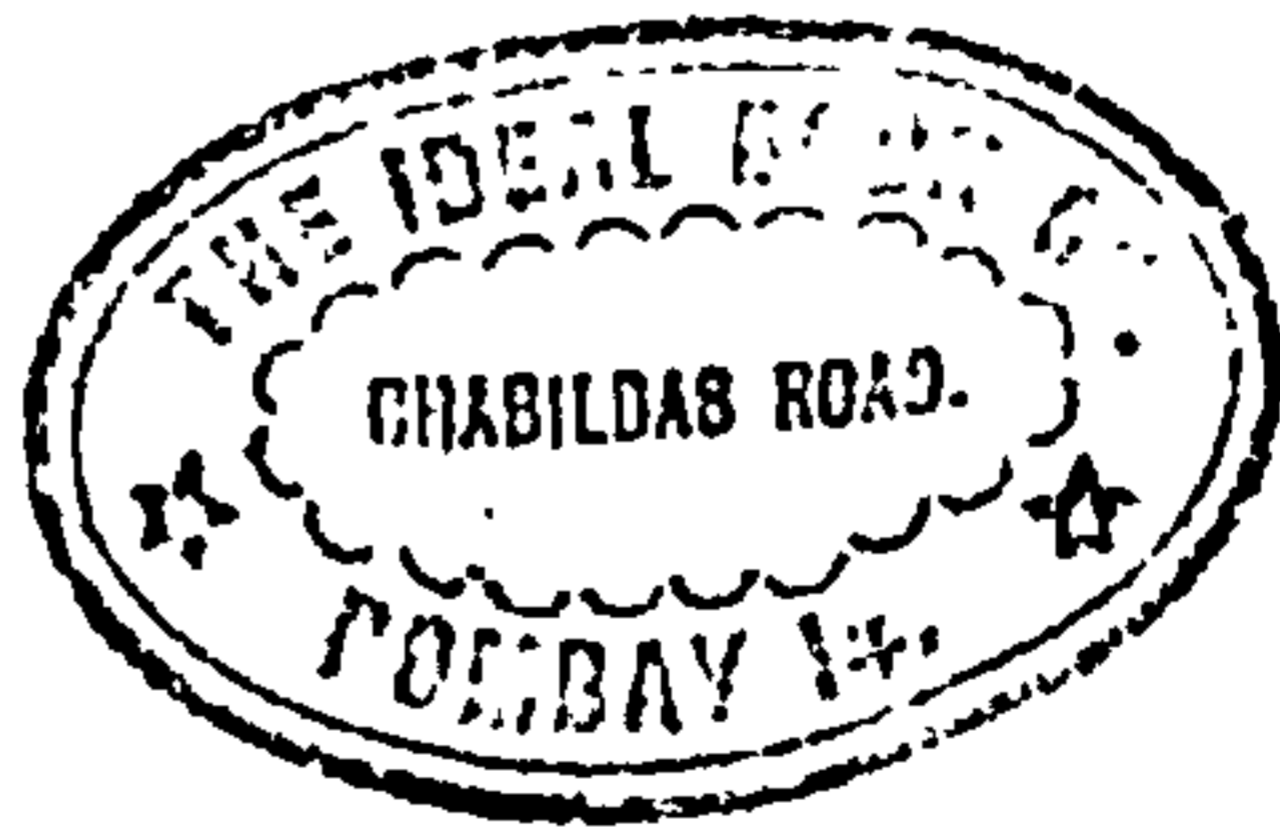
करून टाकणारे कांटे त्याला त्या अरण्यांतच लागले होते. त्या प्रवासाच्य स्मरणानें त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहिला.

त्याने आपल्या पायांखाली आणि आवती— भोंवती पाहिलें. खडे, दगड, खडक—पण कांटे कुठेंच नव्हते. बाहेरच्या सृष्टीप्रमाणें त्याच्या दृष्टीतही प्रकाश चमकू लागला.

त्याने पुन्हा पुढें पाहिलें. मघाशीं धुक्याआड लपलेला सर्व भाग आतां स्पष्ट दिसू लागला होता. सुंदर बाग—तिच्यांत थुई थुई नाचणारें कारंजें— त्या कारंजाला आशीर्वाद देणारा देवळाचा कळस—बागेत नाचणाऱ्या बालकांच्या अंधुक आकृती—

तो त्या दिशेने धांवतच सुटला. त्याच्या डोळ्यांत नाचणाऱ्या आनंदा-वरून त्याच्या पायांची चाळण झाली आहे हें कुणालाही खरें वाटलें नसतें !

१९३९

चित्रगुप्ताच्या कचेरीत

• सूर्यमंडळ मार्गे पडलें; पण यमदूतांच्या पाशांतील अंगुष्ठमय जीव अजूनहि मार्गे वळून पहात होते. त्यांची ती तडफड—जणुं कांहीं कोळ्यानें पाण्यांतून नुकतेच बाहेर काढलेले मासे !

दिव्य गायनाचे मधुर स्वर कुठून तरी ऐकूं येऊं लागले. पाशांतील मानवी जीव धडपडत पृथ्वीच्या दिशेनें पहात होते. पण ते दोघे यमदूत मात्र त्या गायनानें वेडे होऊन स्वर्गमार्गाकडे पाहूं लागले.

खिन्न निश्वास टाकून पहिला दुसऱ्याला म्हणाला 'रंभा गातेय् वाटतं ही ?' दुसरा उत्तरला ' रंभा असो नाही तर उर्वशी असो. गाणं ऐकल्याशिवाय कांहीं आपण पुढं येणार नाही.'

पहिल्याची मुद्रा संचित झाली. मृत्युलोकापासून यमधर्माच्या न्याय-मंदिरापर्यंतचा प्रवास किती वेळांत होतो हें काय चित्रगुप्ताला ठाऊक नसेल ? पण त्या गोड गाण्याचा मोह कसा आवरावयाचा ? मृत्युशय्येवरील रोग्यांचे आंचके आणि त्यांच्या आत्मांचे आक्रंदन, यमधर्माच्या न्यायमंदिरांत नरकाची शिक्षा झाल्याबरोबर मानवी प्राण्यांनीं केलेला आक्रोश आणि नरकांतली भयंकर शिक्षा भोगणाऱ्या दुर्दैवी जीवांच्या किंकाळ्या, हेंच काय तें यमदूतांच्या जीवनांतलें संगीत ! बिचाऱ्यांना मृत्युलोकांतील पोलिसांच्या युक्त्याहि ठाऊक नव्हत्या ! नाटकगृहांत पैसे न देतां प्रवेश करायचें कसब मृत्युलोकांतल्या न्यायदेवतेच्या दूतांनाच साधलेलें असतें. तें यमलोकांच्या येरागवाळांचें काम नव्हे !

•सूर्यकिरण अदृश्य रीतीनें पृथ्वीवरील जल आकर्षून घेतात. स्वर्गीय

गीताच्या स्वरांनी त्या यमदूतांना तसेच आपल्याकडे ओढून नेले. मार्गाच्या बाजूला हातांतील पाश ठेवून ते दोघेही ते गायन ऐकण्याकरित निघून गेले.

यमदूत दूर गेले असे वाटतांच पहिल्या पाशांतून करुण शब्द आले, “अजून मला कुणी पृथ्वीवर नेऊन सोडील तर—”

“मीहि नाचत येईन, भाऊ,” दुसऱ्या पाशांतून शब्द आले. अंधाच्या रात्री दाट गवताच्या मध्यभागी लुकलुकणाऱ्या काजव्यांप्रमाणे त्या पाशांमध्ये ते दोन जीव दिसत होते.

“तुमचं नांव काय ?” पहिल्या पाशांतील जीवाने विचारले.

“नांव ?” दुसऱ्या पाशांतील जीव हंसून म्हणाला, “तेवढीच काय ती याद नाही बघा.”

“तीच गत झालीय माझी. मी कोण ते आठवत नाही—माझं रूप कसं होतं तेहि स्मरत नाही. पण बाकी साऱ्या गोष्टी आठवताहेत मला ! माझ्या अंगणांतला तो उंच माड—”

“माड ? माडी—माडीच्या आठवणीने आपल्या तोंडाला पाणी सुटलं बुवा.”

“मी माडी प्यालों नाही कधी. पण कांहीं झालं तरी या परलोकांत तुम्ही आम्ही एक. मला माडाची आठवण होते तशी तुम्हांलाही होतेय ! दोघांनाही जर इथून निसटायला मिळालं—”

“तर काय गंमत होईल राव ? एकदोन दिवसांत नवं व्हायचं होतं आमच्या गांवचं. काय देवानं वांकडा वेळ आणला माझ्यावर.”

माझ्याहि गांवातलं नवं एकदोन दिवसांतच व्हायचं आहे ! वाः ! तुम्ही आम्ही तर अगदी शीमशेजारी झालो. आतां यमाच्या कचेरीत एकमेकाला सोडायचं नाही हं ! ”

“सोबतीने आलों तसे सोबतीनेच राहूं. पण दादा, आतां इथं निस्त्याकू मासळीचं सांबारं मिळेल कां हो ? ”

“ताक कसं मिळेल हा मोठा प्रश्न पडला आहे मला ! हो ! स्वर्ग मिळाला तरी काय उपयोग ? म्हणतात ना ‘तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् !’

“काय ? काय म्हणालांत दादा ? मला नाही समजलं तुमचं बोलणं.”

“समजून तरी काय करायचं आतां ? स्वर्गांत पारिजातकाचीं फुलं असतील; पण सुरंगीचीं ? छे: आमच्या हिला किती आवडत होती तीं !”

माझ्या घरकरणीचा सारा जीव अबोलीवर ! आतां पहायलासुद्धां मिळायचीं नाहीत हीं फुलं. ”

“स्वर्गांत कल्पवृक्ष असतात म्हणे. पण आमच्या परसांतल्या माणकुरच्या कलमाची गोडी कांहीं निराळीच आहे. ”

“माझ्या दारांतला तो रसाळ फणस—”

“अन् पावसाची गंमत तरी कुठून पहायला मिळणार इथं ? स्वर्गांत पाऊस पडणार कुठून ? अंगणांतल्या माडावर टपाटप पावसाचे थेंब पडूं लागले कीं—अहाहा ! मंत्रघोष चालल्यासारखा वाटे अगदीं !”

“आकाशांत गडगडायला लागलं कीं ढोल वाजविल्यागत आवाज होई. नाही का ?”

यमदूतांची चाहूल ऐकूं येऊं लागली. दोन्ही पाशांतून हळूच उद्गार निघाले. “साऱ्या गोष्टींत एकमत आहे आपलं. एकमेकांना सोडायचं नाही हं आतां. अंगदीं गळ्याची शपथ. ”

त्यांचे शेवटचे शब्द परत येणाऱ्या यमदूतांच्या कानांवर पडले. त्यांना हंसूं आंवरेंना. शरीरविरहित जीवांनीं गळ्याची शपथ घेण्यांत काय अर्थ आहे असेंच तें हंसें विचारीत असावें.

यमदूतांनीं लगबगीनें आपले पाश उचलले आणि ते धांवतच यमलोकाकडे निघाले. वैतरणीच्या तीरावर येऊन होडींत बसतांच दूतांनीं दोन्ही पाश एकत्र टाकले. एका पाशांतून हळूच शब्द आले. “आपल्या गांवची तार याच्याहूनही मोठी आहे नाही ?”

दुसऱ्या पाशांतून अस्फुट लकेर आली ‘ताऱ्या वल्हाव रे वल्हाव रे.’ पहिल्या पाशांतून उद्गार आले जरा मोठ्यानें म्हणा. काय गोड गाणं आहे. ”

यमदूतांच्या भीतीनें तें गाणें दुसऱ्या जीवानें म्हटलें नाही. होडी कांठाला लागतांच यमदूत पुन्हा पाश घेऊन धांवत सुटले आणि चित्रगुप्ताच्या कचेरींत येऊन दाखल झाले. चित्रगुप्तानें कपाळावरील चष्मा नाकावर सरकविला आणि विचारलें, “किती जीव ?”

“ दोन. ”

“ कसलं मरण ? ”

“ अपघाताचं. ”

“ दोघांचंही ? ”

‘ हो, दोघेही अपघातानंच मेले. ’

पाशांतील जीव उत्कंठित वृत्तीने ऐकू लागले. नामरुपाप्रमाणें आपल्या मरणाचेंही त्यांना स्मरण नव्हतें.

“ कसला अपघात झाला ? ” चित्रगुप्तानें प्रश्न केला.

पहिला यमदूत आपला पाश दाखवीत म्हणाला, “ हा ब्राह्मण ! ”

दुसऱ्याने आपला पाश वर करीत म्हटलें, “ हा अस्पृश्य ! ”

‘ एकाच वेळीं यांना कुठं अपघात झाला ? मोटारखालीं दारु प्यायला-बियला होता कीं काय ? ’ चित्रगुप्तानें आश्चर्याच्या स्वरानें विचारलें.

‘ अपघात मोटारींत नाहीं झाला ? आर्यभूमींतल्या कोंकण प्रांतांतील एका देवळांत ! ’ पहिला दूत म्हणाला.

“ अस्पृश्य काळ्या घेऊन देवळांत शिरत होते आणि ब्राह्मण काळ्या घेऊन त्यांना अडवीत होते. त्या मारामारींत एकमेकांचीं डोकीं फोडलीं या दोघांनीं ! ” दुसरा दूत उद्गारला !

“ हरामखोर ! ” दोन्ही पाशांतून एकदम एकच शब्द बाहेर पडला !

शांतिदेवता

मोठा विख्यात मूर्तिकार होता तो. रातराणीच्या फुलासारखी त्याची कला होती. जितकी नाजूक, तितकीच आपला सुगंध सहज दूरवर दरवळून सोडणारी. त्याच्या हातून कितीतरी सुंदर मूर्ति निर्माण झाल्या होत्या. राजधानीतल्या चौकाचौकांतले पुतळे, राजवाड्यांतल्या महालामहालांतल्या प्रतिमा, देवा-लयांतल्या रम्य आणि रुद्र मूर्ति-पारिजातकाला बहर यावा तशी त्याची कला एकसारखी फुलत राहिली होती.

पण मूर्तिकार मात्र मनांतल्या मनांत असंतुष्ट होता. आपल्या अस्वस्थतेचें कारण त्याचें त्याला सुद्धां नीट कळत नव्हतें. मधेच त्याला वाटे-आपल्या कलेंत अजून कांहींतरी कमी आहे. अंधाच्या रात्री आकाशभर तारका चमकत असल्या तरी चंद्रकोरीची उणीव दृष्टीला चटकन जाणवते. आपल्या कलेंतही तशीच कांहीं उणीव आहे—

तें कांहींतरी शोधून काढायचें वेडच लागलें त्याला. रात्रीच्या रात्री तो तलमळत जागून काढूं लागला. मधूनमधून त्याला डुलकी येई, क्वचित् एकादें मधुर स्वप्न त्याच्या अर्ध्या उघड्या डोळ्यांपुढून तरळत जाई. पण तो जें शोधीत होता तें मात्र त्याला कांहीं केल्या सांपडेना. तो स्वतःवरच संतापला—रागानें अगदीं वेडा होऊन गेला. एकदां तर तो अपरात्रीं एकदम उठला. त्यानें हातोडी घेतली. आपल्या प्रिय पत्नीच्या आवडत्या पुतळ्या-जवळ जाऊन तो क्रूर दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहूं लागला. त्याची पत्नी त्यावेळीं जागी झाली म्हणूनच ती मूर्ति बचावली !

• खूप उकाडा व्हावा, आभाळ अंधारून जावें, धुळीचे लोट उठावेत पण पाऊस मात्र पडूं नये, तशी त्याच्या मनाची स्थिति झाली.

शेवटीं एके दिवशीं पाऊस आला !

स्वप्नांतून तो हंसतच जागा झाला. त्याची ध्येयमूर्ति त्याला दिसली होती. तिच्या मुद्रेवर चमकणारें तें अद्भूत स्मित ! त्या स्मिताच्या लहानसहान छटेंतसुद्धां शारदीय पौर्णिमा नाचत होती !

मूर्तिकार स्वतःला विसरून गेला. त्याच्या डोळ्यांपुढें ती स्वप्नांतली हासरी मूर्ति गात होती. त्या गाण्याचा सूरसूर पाषाणांत कोरून ठेवण्यासाठीं तो धडपडूं लागला.

*

*

*

::

मूर्ति तयार झाली. तिचें तें अद्भूत मधुर स्मित—ती शांत वत्सल दृष्टि—साऱ्या जगाला पोटाशीं धरण्याकरितां तिनें आतुरतेनें पसरलेले बाहू—मूर्तिकाराचा आनंद गगनांत मावेना. त्यानें मूर्तीचं नामकरण केलं—शांतिदेवता.

साऱ्या नगरांत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं एकच विषय झाला—नवी मूर्ति—शांतिदेवता !

लवकरच सुरू होणाऱ्या लढाईच्या विचारांत राजा व्यग्र होता. पण तोसुद्धां आपणहून शांतिदेवता पहायला आला. परत जातांना तो हंसत मूर्तिकाराला म्हणाला “ तुम्हाला याचं बक्षिस लवकरच मिळेल ! ”

एका घटकेंत राजसैनिकांनीं मूर्तिकाराचं घर वेढून टाकलं. एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणं हातापायांत बेड्या घालून त्याची अंधारकोठडीकडे रवानगी करण्यांत आली. कोठडीचें दार लावून घेणाऱ्या अधिकाऱ्याला मूर्तिकार म्हणाला “ माझे प्राण घ्या हवेतर ! पण माझी ती नवी मूर्ति—ती शांतिदेवता—तिला धक्का लावूं नका. ” बाहेरून विचित्र हंसणें ऐकूं आलें. मूर्तिकाराला वाटलें—आपल्या हातापायांतल्या बेड्याच खळखळाट करीत आहेत.

*

*

*

*

दिवस गेले, महिने गेले, वर्षे गेलीं. मूर्तिकाराला आपला गुन्हा कधींच कळला नाहीं, त्याला त्याची पर्वाही नव्हती. मन विषण्ण झालें कीं तो आपल्या नव्या मूर्तीच्या चिंतनांत मग्न होऊन जाई—हां हां म्हणतां त्याला आपल्या दुःखाचा विसर पडे.

एके दिवशीं अकस्मात् त्याच्या अंधारकोठडीचा दरवाजा उघडा झाला. त्याच्या अंगावरला कैद्याचा पोषाख दूर होऊन तिथं उंची वस्त्रे झळकू लागलीं. मोठ्या मानसन्मानानें त्याला दरवारांत नेण्यांत आलें. राजाच्या जवळच त्याचें आसन मांडलें होतें.

ती विलक्षण शिक्षा—हा विचित्र सन्मान—मूर्तिकार हंसून स्वतःशींच म्हणाला “ राजेलोक लहान मुलांहूनही लहरी असतात हेंच खरं. ”

त्यानं भोवतालीं पाहिलें.

मूर्तीची पाठच त्याच्याकडे होती. तरी तिच्या दर्शनानें त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. ती शांतिदेवता होती. तिच्या डोक्यावर रत्नजडित मुकुट विलसत होता, तिच्या गळ्यांत मोत्यांच्या माळा रुळत होत्या. सारा दरबार हात जोडून तिच्या पूजेसाठीं सज झाला होता. मूर्तिकाराचा आनंद गगनांत मावेना.

त्याचा हात धरून राजा त्याला मूर्तीकडे नेऊं लागला. मूर्तिकारानें आनंदानें डोळे मिटून घेतले.

राजा बोलूं लागला “ लोकहो, आपल्या विजयाचं सारं श्रेय या मूर्तीला आहे. हिनं आपल्या सैनिकांना स्फूर्ति दिली—हिनं शत्रूसैन्याच्या रक्ताचे पाट वाहवले ! ”

मूर्तिकारानं दचकून डोळे उघडले. समोरची मूर्ति—ती त्याचीच होती ! पण त्यानें स्वप्नांत पाहिलेली मूर्ति आणि ही मूर्ति—छेः ! दोन्हींत कसलेंच साम्य नव्हतें. या मूर्तीचें हास्य राक्षसी भासत होतें, या मूर्तीची दृष्टि हिंस्र श्वापदाची होती, या मूर्तीच्या पसरलेल्या बाहूंत रक्तानं भरलेलें एक मुंडकें—

मूर्तिकार राजाला म्हणाला “ तुमची कल्पना छान आहे ! पण अजून या मूर्तींत थोडंसं वैगुण्य राहिलें आहे. तें दूर झालें तर—”

कुणीतरी हातोडी पुढें केली.

मूर्तिकार झटकन् पुढें झाला नि एखाद्या पिसाटाप्रमाणें त्या मूर्तीवर भराभर घाव घालूं लागला. मूर्तीच्या तुकड्या तुकड्याबरोबर त्याच्या मुद्रेवर आनंदाच्या छटा चमकूं लागल्या.

परमेश्वर ✓

• बाहिर अंधार पडला होता. टोळाला तिथें करमेना. तो खिडकींतून खोलीं आला. दिव्याचे किरण अंगावर पडतांच त्याचा हिरवा रंग चमकूं लागला जणुं कांहीं मावळतीकडे कललेल्या सूर्याच्या प्रकाशानें चमकणारें समुद्राचें पाणीच !

टोळ अभिमानानें आपल्या रंगाकडे पाहत होता ! ' घुरं घुरं ' असा आवाज कार्नी पडतांच त्यानें दचकून पाहिलें. दिव्याच्या खालीं एक मांजर बसलें होतें. किती काळें कुट्ट होतें तें ! दिव्याखालीं अंधार म्हणतात तें खोटें नाहीं कांहीं !

अभिमानाच्या लाटा टोळाच्या मनांत जोरानें उचंबळूं लागल्या, " माझा रंग कसा हिरवा हिरवा गार आहे. अगदी पाचूसारखा ! नाहींतर हा दिव्याखालचा कोळसा ! "

तो आनंदानें नाचूं लागला.

पांखरें झाडावर कशीं खेळकरपणानें नाचतात. आतां या डहाळीच्या टोंकाला झोंका दे, लगेच त्या डहाळीशीं फुगडी खेळ ! टोळही तसेंच करूं लागला. क्षणांत छपरापर्यंत भरारी मारावी, क्षणांत भिरकणू खालीं यावें !

उडतां उडतां त्याला वाटलें " कसं आहे माझं शरीर ! जणुं कांहीं विमानच. नाहींतर तो दिव्याखालीं बसलेला काळभैरव ! खटारा आहे झालं नुसता ! "

दिव्याखालीं मांजर खिन्न मुद्रेनें बसलें होतें. आज चार दिवसांत उंदीर लांब राहिला, पण पाल—फार काय झुरळ सुद्धां त्याला मिळालें नव्हतें.

‘ घुर्र घुर्र ’ करीत तें मोठ्यानें म्हणालें, ‘ किती निर्दय आहे देव ! आज चार दिवस झाले—’

त्याचे हे शब्द ऐकून टोळाला आश्चर्य वाटलें. देव आणि निर्दय ! ज्या देवानें आपल्याला हा सुंदर हिरवा रंग दिला, विमानासारखें चपळ शरीर दिलें, तो देव निर्दय कसा असेल ? दिव्याशेजारीं उडी मारून तो म्हणाला ‘ बोकोबा, महामूर्ख आहेस तूं. देव दयाळु आहे. बघ, देवानं दिलेला हा माझा रंग बघ. हें बघ विमान वर चाललं. ’

पण तें विमान उडण्यापूर्वीच जमिनीवर कोसळून पडलें. मांजरानें अचुक टिपण साधलें होतें.

टोळानें आक्रोश केला, ‘ देव निर्दय आहे. दु-ष्ट—’

मांजर मिटक्या मारीत म्हणालें, ‘ देव दयाळु आहे, फार दयाळु आहे. ’

दोन आवाज

खळ्—खळ्—खळ्—

बैलांच्या गळ्यांतील घुंगुर वाजत होते.

● पहांटेची प्रसन्न व प्रशांत वेळ. घुंगुरांचा हा मंजुळ आवाज ऐकून एकाद्या कवीला वाटलें असतें—जागी झालेली सृष्टिवालिका हळूच पाय हलवीत आहे आणि तिच्या पायांतील वाळे वाजत आहेत. दुसऱ्या एखाद्या कवीच्या कल्पनेला भास झाला असता—रात्रीं क्रीडा करण्याकरितां पृथ्वीवर आलेल्या अप्सरा लगबगीनें स्वर्गाकडे परत जात आहेत आणि त्यांच्या पायांतील पैजण छुमछुमत आहेत.

कर्—कर्—कर्—कर्र—

● गाडी उताराला लागल्यामुळें चाकांचा कर्णकटु आवाज कर्कशपणानें उमटूं लागला. कविजनांनीं या आवाजाचाही काव्यमय अर्थ केला असता—जागी झालेली सृष्टिवालिका रडत आहे अथवा रात्रीं पृथ्वीवर उतरलेलीं आशाळ भुतें किंचाळत नरकाकडे धांवत आहेत !

पण त्यांचें हें काव्य घुंगुरांनीं वाऱ्यावर फेंकून दिलें असतें. आपल्या गोड गाण्यांचा विरस करणाऱ्या चाकांचा मनस्वी राग आला होता त्यांना !

घुंगुरांनीं तावातावानें गाडीवानाला विचारलें ' कोण रडतंयू हें ? '

' रडणं नाही तें ! '

' रडणं नाही ! घुबड, भालु, कवडा—सान्यांचे सूर एक झालेले दिसतात या चाकांच्या आवाजांत ! बंद करा म्हणावं त्यांना आपलं रडगाणं ! '

' पण उताराला लागली आहे गाडी ! '

‘ उतार नाही नी चढ नाही ! असली रडारड मागं मागं लावून घेण्याची मुळीच इच्छा नाही आमची. आवाज कसा हवा ? खळ्—खळ्—खळ्—छुम्—छुम्—छुम् ’ गाडीवान विचारांत पडला.

तो गप्प बसलेला पाहून धुंगुर त्याला म्हणाले, ‘ वेड्या, हवीत कशाला ही रडवी चाकं ? कशी छान गाडी आहे, सुंदर बैल आहेत, तुझ्यासारखा हांकणारा आहे, गोड गाण्यानं प्रवासाचा शीण नाहीसा करणारे आमच्यासारखे धुंगुर आहेत—दे हांकलून त्या चाकांना ! मग काय खळ्-खळ्-खळ् ! छुम्-छुम्-छुम्-छुम्-छुम्—’

गाडी करर आवाज करीत पुढें चालूं लागली. आणि धुंगुर ? त्यांच्या कटकटीला कंटाळून गाडीवानानें त्यांचीच उचलबांगडी केली होती. ते गाडीतल्या सामानांत मुके होऊन पडले होते !

त्यांनीं गाण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्या तोंडांतून स्वरच उमटेना. थोडा वेळ गेल्यावर चाकें गाडीवानाला म्हणालीं, “ धुंगुर कुठं आहेत दादा ? त्यांना जरा गाणं म्हणायला सांगा कीं ! किती गोड गातात ते ! नाहीतर आमची ही किरकिर ! ’

विकास

• झुलुझुलु पाणी वाहूं लागलें. एखाद्या गायकानें आपल्या कंठांतून बाहेर पडणाऱ्या मधुर स्वरांत गुंग होऊन जावें, त्याप्रमाणें त्या झुलुझुलु आवाजानें पर्वतराजाची समाधी लागली.

पण त्याची ही समाधी फार वेळ टिकली नाहीं.

मांडीवरल्या मुलीच्या पायांतल्या वाळ्याची छुमछुम त्याला प्रथम ऐकूं येत होती. पण थोड्या वेळानें त्याला वाटलें—कुठेंतरी नर्तिकाचें नृत्य चाललें आहे. आपणाला जो आवाज ऐकूं येत आहे तो तिच्या पायांतल्या पैजांचा!

पर्वतानें डोळे उघडून पाहिलें.

झुलुझुलु वाहणारें पाणी खळखळ करीत दूर चाललें होतें.

पर्वतानें नदीला हांक मारली, 'मुली—'

नदीनें वळून मागें पाहिलें. तो लाटांचा फेस नव्हता; तिचें हास्य होतें.

पर्वतानें विचारलें, 'कुठं चाललीस ?'

'दूर दूर !'

'मला सोडून ?'

'हो ! इथं राहून माझ्या जीवनाचा विकास व्हायचा नाहीं !'

*

*

*

*

नदी वेगानें धावूं लागली.

तिचें पात्र पदोपदीं मोठें होऊं लागलें.

कुणी तिची पूजा करूं लागले.

कुणी चांदण्यांत तिच्या प्रवाहांत नौकाविहार करूं लागले.

नदी अभिमानानें पुढें धांवूं लागली.

धांवतां धांवतां तिला दुरून पाण्याचा खळखळाट ऐकूं येऊं लागला. तिनें कांठावरल्या झाडांना विचारलें, 'कोण गातंय ?'

वृक्ष उत्तरले, 'महानदी ! तूं आतां या महानदीला मिळशील.'

नदी जागच्या जागीं थांबून रागानें उद्गारली, 'दुसऱ्या नदीला मिळून माझ्या जीवनाचा विकास व्हायचा नाही.'

झाडावरलीं पांखरें किलबिललीं, 'महानदीतून तूं समुद्राला जाऊन मिळशील !'

नदी नाक मुरडून उद्गारली, 'समुद्र ! खान्या पाण्याचं तें मोठं डबकं ! नि त्याला जाऊन मी मिळणार ? छी: ! तिथं माझ्या जीवनाचा विकास होणार नाही !'

*

*

*

*

एक मोठें वळण घेऊन नदी दुसऱ्याच दिशेनें वाहूं लागली.

किती रुक्ष प्रदेश होता तो ! जणुं कांहीं हिरवा रंग जगांत आहे हें त्याला ठाऊकच नव्हतें.

नदीचा खळखळाट ऐकतांच हजारों लोक तिच्या कांठावर धांवत आले. कांहीं म्हणत होते 'देव पावला !'

कांहीं कुजबुजत होते, 'हिचे कालवे काढा. म्हणजे या फत्तरांना सुद्धां फुलें येतील !'

कालव्यांच्या कामाला सुरवात होतांच नदी खवळली. ती रागावून म्हणाली, 'अशानं माझ्या जीवनाचा विकास कसा होईल ! तिकडं तुमचीं शेतं पिकतील; पण इकडं माझं पात्र कोरडं होईल ना ?'

*

*

*

*

तिकडे महानदी, तिच्या पलीकडे समुद्र, इकडे हे कालवे काढणारे शेतकरी 'या सर्वांना चुकवून नदी धांवूं लागली.

पण आतां तिची गति मंद झाली होती.

तिनं पुढें पाहिलें—एक भलें मोठें वाळवंट पसरलें होतें. तिनें उजवीकडे पाहिलें.—

डावीकडे पाहिलें—कसलें तरी वादळ सुरु झालें होतें. सपाट जागीं भराभर वाळूच्या टेंकड्या उठत होत्या.

कुणी तरी चेटकीण हें सारें करीत आहे असें तिला वाटलें ! ती ओरडून म्हणाली, ' मला दुसरं कांहीं नकोय ! मला माझा विकास हवाय ! '

दाही दिशा विकट हास्य करीत आहेत असा तिला भास झाला. पण तें राक्षसांचें हास्य नव्हतें; वाळूच्या प्रचंड वावटळी होत्या.

*

*

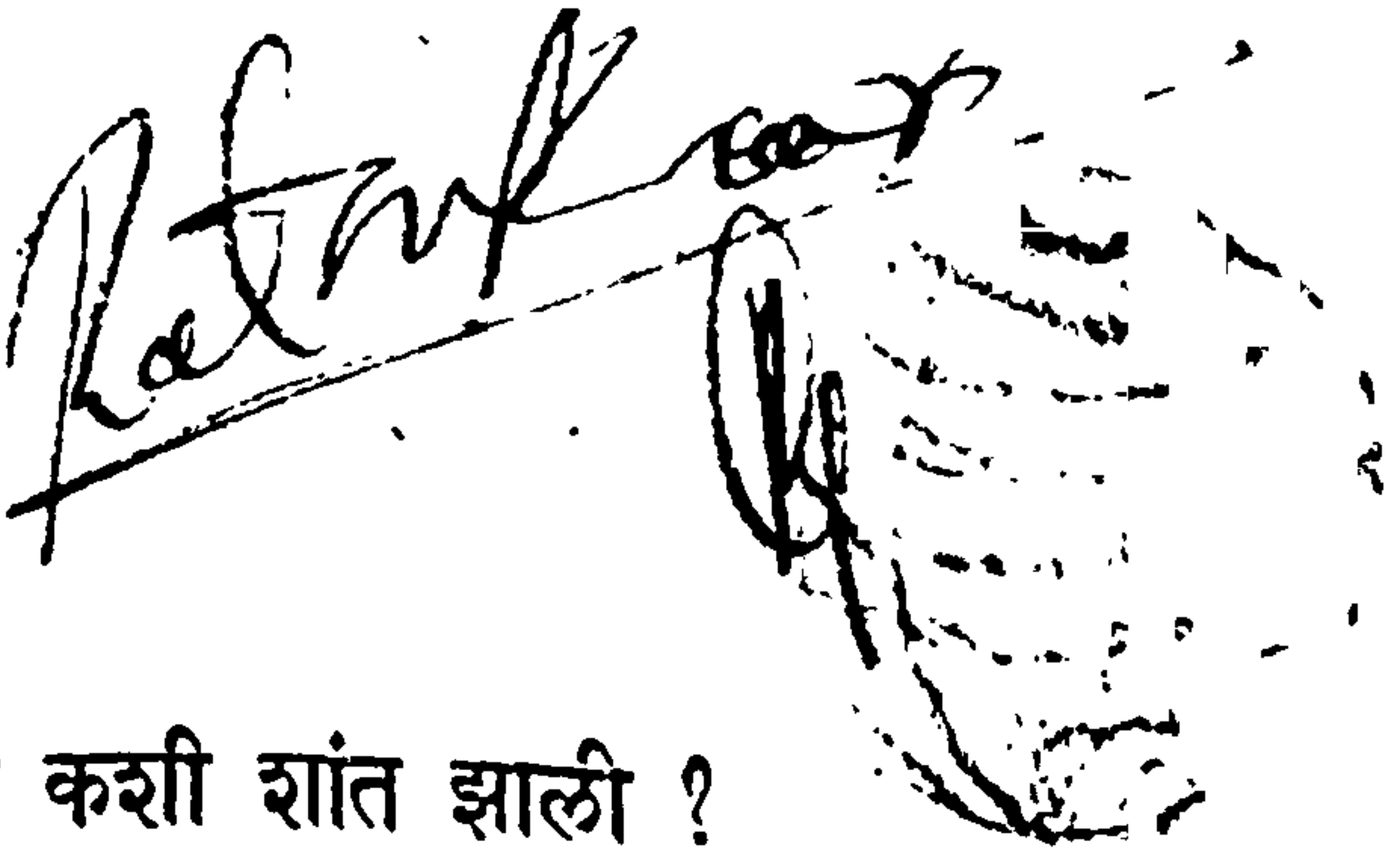
*

*

आजकाल त्या रखरखणाऱ्या वाळवंटांतून प्रवास करणाऱ्या लोकांना एक अगदीं लहान असा झरा दिसतो. त्या झऱ्याच्या आजूबाजूला उगवलेली हिरवळ बघून त्यांना मोठा आनंद होतो. त्या लुसलुशीत हिरवळीला कुरवाळल्याखेरीज एकही प्रवासी पुढें जात नाही. हिरवळीच्या मृदु स्पर्शानें त्याच्या मुद्रेवर आनंदाच्या छटा चमकूं लागल्या कीं, त्या चिमकुल्या झऱ्यांत लहान लहान तरंग उठतात आणि हंसत हंसत एकच शब्द गुणगुणूं लागतात.—' विकास. '

१९४१

पृथ्वी कशी शांत झाली ?

प्राचीन काळची गोष्ट.

अंतरंगांतला दाह असह्य होऊन एका विशाल तेजोगोलाचे तुकडे तुकडे झाले. त्यांतला एक तुकडा दूर दूर जाऊन पडला.

देवाला त्या तुकड्यांतून नवी सृष्टि निर्माण करण्याची लहर आली. त्याने तो पाण्यांत टाकला. तुकडा बाहेरून शांत झाला. देवाने त्याचे मोठ्या आवडीने नांव ठेवले 'पृथ्वी !'

देव पृथ्वीला म्हणाला, 'अशी उदास मुद्रा करून काय वसलीस ? जरा हांस.'

पृथ्वीने उत्तर दिले (देवा, हंसू आणून येत नाही. तें आंतून फुलून यावं लागतं.) माझ्या अंतरंगांत कशी आग आग होतेय ! ती विझल्यावांचून—

त्या आगीच्या चटक्यांनीच कीं काय, पृथ्वी थरथर कांपू लागली. या घरणीकंपाने देवसुद्धां गोंधळून गेला.

बराच वेळ विचार करून तो पृथ्वीला म्हणाला, 'तुझ्या अंतरंगांतला दाह शांत करण्याकरतां मी एक नवा प्राणी निर्माण करतो. त्याचे नांव मानव !'

मानव प्राणी पृथ्वीच्या पाठीवर खेळू लागला. दगडाधोंड्यांनीं भरलेल्या पृथ्वीला फळांफुलांनीं सुशोभित करण्याकरतां तो अहोरात्र श्रम करू लागला.

माणसांच्या अंगांतून गळणाऱ्या घामांच्या धारांनीं पृथ्वी भिजून गेली. हां हां म्हणतां तिच्यावर हिरवळ फुलली, वेली डुलू लागल्या, वृक्ष उंच उंच हात करून आकाशाला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करू लागले.

शेतें सोनेरी पिकांनीं भरून गेलीं. जणू कांहीं अलंकारांनीं नटलेलीं मुलेंच !

मंदिरे आपल्या सौंदर्याचा दिमाख दाखवीत उभी राहिली. जणू कांहीं भौवनांत पदार्पण करणाऱ्या मोहक तरुणीच !

नगरें भराभर विस्तार पावू लागली. जणू कांहीं पराक्रमी पुरुषांच्या मनांतल्या आकांक्षाच !

पृथ्वीचें हें नवें स्वरूप पाहून देवाला मानवाचा मोठा अभिमान वाटला.

त्यानें पृथ्वीला विचारलें, ' आतां तरी तुझं अंतरंग शांत झालं ना ? '

पृथ्वीनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. मात्र मन आवरलें असतांनाही तिच्या ड्विन एक मोठा हुंदका बाहेर पडला.

माणसें म्हणाली, ' ज्वालामुखीचा स्फोट झाला ! '

देव रागानें बोलू लागला, ' या असंतुष्ट पृथ्वीचं कधींच समाधान व्हायचं नाहीं. हिच्यासाठीं मी नवा प्राणी निर्माण केला. एखाद्या जादुगाराप्रमाणें त्यानं तिचं सारं स्वरूप बदलून टाकलं—त्यानं आपल्या अंगांतला घाम गाळून हिला नवं सौंदर्य दिलं. इतकं होऊन सुद्धां हिची कुरकुर अजून कायमच आहे ! '

त्यानें रागारागानें निश्चय केला—आतां पृथ्वीशीं एक शब्दही बोलायचा नाहीं.

पृथ्वीवर सर्व कांहीं भराभर वाढत होतें—धन, धान्य, मंदिरे, नगरें, गणसें ! आणि दुःखें सुद्धां !

वाढत्या वैभवानें माणसांचा मत्सर वाढला—दुसऱ्याला गुलाम करून पांच्या जीवावर चैन करण्याची इच्छाही वाढत गेली. माणसामाणसांत भंडणें सुरू झालीं. हां हां म्हणतां भांडणाचें रूपान्तर महायुद्धांत झालें.

पृथ्वीवर रक्ताचे पाट वाहू लागले.

देवाला वाटलें—मानवाच्या अंगांतल्या या रक्तानें आतां पृथ्वीचा दाह सुरू होईलच होईल.

भापला अबोला सोडून हंसत हंसत तो पृथ्वीला म्हणाला, मानवाच्या पांच्या धारांनीं तुझी आग शांत झाली नाहीं. पण आतां त्याच्या या रक्त्या प्रवाहानं तरी—'

' रक्तानं ती आग अधिकच वाढली आहे. ' पृथ्वी स्फुंदत उद्गारली.

